

'De kleine wereld onder z'n blauwe stolp'

A.M. de Jong (1888-1943) als sociograaf van de Brabantse Westhoek

17

Inleiding • Een winteravond in een Brabants gezin

'Het kleine Noordbrabantse dorpje, waar ik mijn eerste jeugd doorbracht, ligt in mijn herinnering als een droom aan verre, verre tijden. Niet omdat het zó lang geleden is, dat ik een jongetje was; ook niet, omdat dit dorp zo'n bijzonder oud aanzien heeft, maar om heel andere redenen. Het zijn ook niet zozeer de dagen, die oorzaak zijn van deze eigenaardige herinnering, als wel de avonden, de winteravonden. Niemand weet hoezeer die avonden mij, kleine jongen, lief waren, zo lief, dat ze mij nu nog vaak beïnvloeden.'²

A.M. de Jong (1888-1943) noteerde deze herinnering aan zijn kindertijd in Brabant vóór zijn vijftiengtigste levensjaar; hij was toen onderwijzer aan een school te Vrijenban, een gehucht in de buurt van Delft. Het zijn tevens de aanvangszinnen van een opstel over het middeleeuwse volksboek *De Vrouwenpeerle*. Zijn voorliefde voor de Middeleeuwen, zo schrijft hij, heeft hij gekregen '... onder invloed van de winteravonden op ons kleine dorpje'. De eerste drie pagina's van zijn opstel geven een gedetailleerde inkijk op het intieme gezinsleven, 's avonds na de maaltijd, in een dorpje in de Westhoek³ van Noord-Brabant.

'Als 's winters bij den vroegen val der schemering, na het koffiedrinken de lamp was opgestoken, schaarden wij ons om de kachel, een ouderwetse, gezellige kachel met een platte buis en een brede, ronde trommel, waar je de voeten op zetten kon. De ouderen rookten een pijp en wij, kleine jongens, zaten met een kin op het hekje van de buis en luisterden naar de gesprekken. Aanvankelijk sprak men over de gewone dingen van den dag, maar een kleine wending was voldoende, om het gesprek te brengen op oorlogen, en fabelachtige daden werden met druk gebaar en veel enthousiasme verteld.'⁴

Rondom de kachel gezeten, praatten de volwassenen met elkaar over de gewone, alledaagse dingen, zoals het weer, een zieke koe en er werden interessante wetenswaardigheden, roddels, van dorpsgenoten besproken. Maar daarna '... kwamen de geschiedenissen van luguberen inhoud, over spoken en geesten. ... En de kring sloot zich nauwer aaneen en ik weet nog goed, hoe we ademloos toehoorden bij de lang bekende verhalen, met beklemd borst en angstige ogen.'⁵

Tijdens die lange winteravonden vertelden de mensen elkaar verhalen, fantastische verhalen, over geesten, spoken en bijzondere dieren. De Jong geeft hier een mooi, bekend beeld van de orale tradities binnen een agrarische gemeenschap⁶; in dit geval van het dorpje De Heen. Maar in zijn inleiding op 'De Vrouwenpeerle' schreef De Jong ook iets dat verbazing opwekt: zijn vader las ook vaak voor uit een boek.

'Ik zie hem nog zitten, gebogen over zijn boek, ik hoor nog zijn stille stem gaan door de hoge kamer, over onze luisterende hoofden. Hij las achtereen door, zonder op te zien, zonder veel wisseling van toon. Hij las prachtig voor, heel eenvoudig'⁷

18

In de tweede helft van de negentiende eeuw konden veel kinderen van boerenarbeiders nauwelijks lezen en schrijven⁸; de vader van A.M. de Jong, geboren in 1855 te Nieuw-Vossemeer, kon het wel.⁹ Dat vader De Jong voorlas, betekent ook dat er in het huis boeken aanwezig waren. De Jong kon zich zelfs herinneren waaruit zijn vader voorlas: '... De Leeuw van Vlaanderen, De laatste der Van Duivenvoorde's, vertellingen uit 'Het Dompertje van den Ouden Valentijn'. Maar '(h)et heerlijkste van alles echter', zo schrijft hij, 'dat was 'Van de schone Helena'. Dat werd telkens weer gevraagd door het publiek. Want er was publiek. Enkele burens, eenvoudige landlieden, die verzet waren op het voorlezen van mijn vader, en zich avond aan avond om onze kachel kwamen scharen.'¹⁰ Het verhaal van de schone Helena, dat door de vader werd voor-gelezen en waardoor de zoon een voorliefde kreeg voor de Middeleeuwen, was de vulgarisatie van het boek 'De Vrouwenpeerle'.¹¹

Deze autobiografische gegevens leveren, zoals reeds gezegd, een aardige inkijk op het leven in een arm daggeldersgezin in de Westhoek van Brabant aan het einde van de negentiende eeuw. De schrijver heeft in zijn omvangrijke oeuvre – romans, novellen, journalistiek werk – diverse aspecten van het leven op het Westbrabantse platteland verwerkt. De bekende Merijntje Gijzen-cyclus bijvoorbeeld kan volgens Martien J.G. de Jong beschouwd worden als '... een sociologische en folkloristische caleidoscoop van De Jongs geboortestreek'.¹²

In dit artikel wordt het werk¹³ van A.M. de Jong bekeken op mededelingen over het dagelijkse leven in de Westhoek van Noord-Brabant. Aangenomen kan worden dat de herinneringen aan die winteravonden uit zijn kinderjaren geen verzinsels zijn, omdat het hier immers gaat om passages uit zijn werk die als *egodocumenten* beschouwd kunnen worden: teksten waarin een auteur '... schrijft over eigen handelen en gevoelens'; teksten die iets vertellen over de auteur zèlf.¹⁴

De Brabantse kinderherinneringen die De Jong in zijn opstel over 'De Vrouwenpeerle' noteerde, zijn als bronnenmateriaal voor een biografie van de schrijver dan ook van groot belang. Maar het gaat hier niet om een biografie over A.M. de Jong, maar om iets anders, namelijk: A.M. de Jong als sociograaf, als beschrijver van het sociaal-economische en culturele leven van zijn geboortestreek rond 1900. Voordat dit onderwerp wordt aangesneden, moet eerst nog een belangrijke vraag worden beantwoord: in hoeverre kan het werk van A.M. de Jong dienen als historische bron?

Het oeuvre van A.M. de Jong als historische bron?

Adrianus Michiel de Jong werd geboren op donderdag 29 maart 1888 in Nieuw-Vossemeer.¹⁵ Van zijn geboortehuis, een kleine arbeiderswoning aan een dijk in het dorp, wist hij zich het volgende voor de geest te halen:

'Een van mijn vroegste herinneringen: ik kan niet ouder geweest zijn dan drie jaar; wij woonden op een Brabants dorpje in het Westen, vlak tegen de Zeeuwse wateren aan; het kleine huisje, helder gewit en met een vuil-rood dak stond met een enkele andere in de

Het geboortehuis van A.M. de Jong aan de Hooge Dijk in Nieuw-Vossemeer.
Na de stormvloed van 1953 werd het afgebroken. (Collectie Letterkundig Museum 's-Gravenhage)

rij langs een hoge dijk met een grindweg, waarover in het midden het klinkerpad der paarden liep; vóór de deur was een smal stoepje van gele steentjes, blank geschrobd, en dáárvoor een strook stoffige, zandige aarde, eer de harde grindweg begon.¹⁶

Zó moet rond 1891 een schamele arbeiderswoning er aan de buitenkant hebben uitgezien. De Jong zelf was verbaasd over deze scherpe, fotografische herinnering '... uit een in alles verdoezelende nevelen wegwazend tijdperk': zijn peuter-tijd. Bij het neerschrijven van zijn herinnering hoorde hij '... de wind ritselen in de dorrende doornheg aan de overzijde van de dijk en het gesuizel in de hoge linde naast het huis'. In zijn herinnering rook hij zelfs

'... de goede geur van pas uit de oven gekomen brood, dat de buurvrouw gebakken moet hebben, de dikke buurvrouw, die zelf twaalf kinderen had, maar nooit voorbij een kleuter kon komen zonder hem gauw eventjes aan te halen, zich te verheugen in zijn onbeholpen gestamel, hem wat lekkers toe te stoppen en spijt te voelen dat deze godsweelde van een roodwangige bazuinengel óók niet van haar was!¹⁷

Zijn deze herinneringen uit het werk van A.M. de Jong waarheidsgetrouw? Waarschijnlijk wel: het zijn persoonlijke herinneringen van De Jong aan zijn kindertijd en waarom zou hij de waarheid hebben vertekend? Misschien was het huis minder helder wit dan hij ons wil doen laten geloven, maar wat dan nog... het huis wás wit.

Het probleem begint als het oeuvre van De Jong – met name zijn romans en novellen – gebruikt wordt voor historisch onderzoek. In zijn letterkundige werk

vermengen fictie en non-fictie zich met elkaar en de vraag is welke gebeurtenissen en mededelingen uit de fantasie van De Jong zijn ontsproten en welke afkomstig zijn uit z'n eigen herinneringen¹⁸ (of die van een ander). Kan zijn werk wel als bron voor de beschrijving van het dagelijkse leven in de Westhoek van Brabant dienen?

Binnen de historische wetenschap is gebruikmaking van literatuur als bron voor (sociale) geschiedenis geen onbekend verschijnsel: '... ieder literair werk (geeft), bewust of onbewust, een voorstelling van een maatschappelijke werkelijkheid'.¹⁹ En zoals elke bron die voor historisch onderzoek wordt gebruikt, dient ook een literaire bron gedateerd en gecontextualiseerd te worden: Op welk sociaal milieu heeft de bron betrekking? Om welke groep mensen gaat het, op welk tijdstip en op welke plaats? Door wie werd het gelezen en hoe werd het gewaardeerd?²⁰

Het sociale milieu

De Jong had er een hekel aan wanneer de literaire critici uit zijn tijd hem onderbrachten bij de 'Brabantsche schrijvers'. 'Ik wensch niet ingedeeld te worden bij het provincialisme', zei hij in 1928 tegen G.H. 's-Gravesande.²¹ 'Omdat Merijntje in Brabant speelt wil ik me nog niet vastbijten in den Brabantschen grond'.²² Maar hij zette zijn tanden wel degelijk in de zware Brabantse klei; veel van zijn romans en novellen spelen zich af in de Westhoek van deze provincie. Zo nu en dan gaf hij duidelijk aan wáár de mensen in zijn verhalen vandaan komen. In de roman *De vreemde broeders* trouwt een van de personen uit het verhaal met een vrouw die '... de dochter (was) van een grote boer achter Dinteloord'.²³ Flierefluiter, een sleutelfiguur uit de Merijntje Gijzen-cyclus²⁴, vertelt aan het oude pastoortje dat hij op weg is naar een trouwdag in de Fendert (Fijnaart).²⁵ Tegen 's-Gravesande zei de schrijver dat *Het verraad* gesitueerd is in de omgeving van Steenberg.²⁶

In welke periode spelen de Brabantse romans van A.M. de Jong zich af? In het vierde deel van de Merijntje Gijzen-cyclus (*In de draaikolk*), als het gezin Gijzen van het Brabantse platteland naar Rotterdam is verhuisd, vraagt de moeder zichzelf af hoe lang ze nu al weer in deze grote stad wonen: 'Bijna twee maanden.... Nieuwjaar was al voorbij... De nieuwe eeuw was ingegaan... Een hele nieuwe eeuw... honderd nieuwe jaren...'.²⁷ Het is duidelijk dat hier het jaar 1900 mee wordt bedoeld. Maar betekent dit dat alle romans en novellen die zich in Brabant afspelen, rond de eeuwwisseling geplaatst moeten worden? Martien J.G. de Jong formuleerde in 1969 een antwoord op deze vraag. In de romans en novellen zitten veel gegevens verwerkt over de Westbrabantse folklore en levensomstandigheden aan het begin van de twintigste eeuw, maar het literaire produkt werd uiteindelijk bepaald door 'de fantasie en het compositievermogen van de schrijver zelf'.²⁸ Aangenomen mag worden dat de schrijver de intentie had zijn Brabantse romans rond de eeuwwisseling te laten afspelen. A.M. de Jong verwerkte talloze herinneringen aan zijn Brabantse kindertijd in zijn geschriften; Martien J.G. de Jong noemde de Merijntje-cyclus daarom de 'literaire verbeelding van een jeugd'.²⁹ Zijn herinneringen werden onder andere aangevuld door verhalen die familieleden en bekenden hem vertelden. Op deze laatste 'bron' wordt zo dadelijk ingegaan.

Over welke groep mensen schreef A.M. de Jong? De grootste groep bestaat uit '... boerenarbeiders, die met hun vrouwen en opgroeiende kinderen in daggeld

op het veld werkten, al naar de seizoenen eisten'. Verder komen we in zijn boeken de middenstanders van een dorp tegen: schoenlappers, een timmerman, winkeliers, bakkers, een smid, herbergiers en de koster natuurlijk. Maar er treden ook dorpsnotabelen op: de bovenmeester, de veldwachter en de brievegaarder.³⁰ Wanneer De Jong in een verhaal dat sterk autobiografisch is, terugdenkt aan zijn 'jeugdland', dan vertelt hij dat er op het dorp geen burge-meester woonde: '... het dorpje was een gehucht en werd bestuurd van de stad uit zonder dat iemand daar ooit iets van merkte'. Een dokter was er evenmin: 'Wie hem hebben wou, moest hem een uur ver gaan zoeken'. Maar de plaats van de dokter werd ingenomen door de vrouw van de koster, die bijna even knap was als een arts. Zij '... had voor alle kwalen kruiden en drankjes, zalven voor wonden en inwendige pijnen, en trekkende balsams voor fijt en zwererijen; zij bracht de mensen even zeker en ongemerkt aan hun eind als de geleerdste medicus.'³¹

Het lezerspubliek

Voor wie schreef A.M. de Jong zijn boeken? In 1928 gaf hij zelf een antwoord op deze vraag:

'Ik heb er van het begin af bewust naar gestreefd om boeken te schrijven, die door arbeiders en intellectueelen gelezen zouden worden en met mijn Merijntje-cyclus is het me, geloof ik, vrijwel gelukt. Ik heb bewijzen van meelevende gekregen van professoren zoowel als van arbeiders, van kunstenaars en boerenknechts, van dominees en van dienstboden.'³²

Het moet gezegd worden: de boeken van A.M. de Jong vonden gretig aftrek bij een zeer groot lezerspubliek. De Merijntje-cyclus is in de loop der jaren waarschijnlijk door miljoenen mensen gelezen.³³ In de tweede helft van de jaren twintig, toen de cyclus verscheen, werden de boeken al regelmatig herdrukt:

Titel	Eerste druk	Herdruk 1929
<i>Flierefluiters oponthoud</i>	1926	zeventiende druk
<i>Onnozele kinderen</i>	1927	dertiende druk
<i>In de draaikolk</i>	1928	elfde druk ³⁴

Het is hier niet de plaats om het lezerspubliek van A.M. de Jong aan een nader onderzoek te onderwerpen. We mogen ervan uitgaan dat hij werd gelezen, zowel boven als onder de Moerdijk.³⁵ Brieven van lezers wijzen hier op:

'Ik ben geboortig en wonend in de streek, waarin Uw roman speelt. Ik lees natuurlijk heel graag ons eigen West Brabantse dialect en het is werkelijk prachtig, zoals U onze eigen taal weergeeft.'³⁶

Ook uit Zeeland kreeg hij een brief van een tevreden lezeres. Uit deze brief van een landarbeidersvrouw uit Scherpenisse, die 'wegens zwakte' niet meer dan vier jaar lager onderwijs had genoten, komen we te weten dat de boeken ook onderling werden uitgeleend:

'Ik leende van onze bakker 3 boeken: De kruik en flierefluit en onnoozele kinderen. Meer hebben ze helaas niet. Jammer. Ik leefde zoo mee in Merijntje.'³⁷

22

Het literaire werk van A.M. de Jong kan het beste omschreven worden als een literair pleidooi voor een betere, leefbare wereld. Of zoals hij het zelf formuleerde: 'Mijns inziens moet het mogelijk zijn om goede en schoone, blijvende boeken te schrijven voor alle kringen en *het gevoel voor al het menselijke te wekken in den mensch*.'³⁸ A.M. de Jong heeft met zijn schrijven een doel voor ogen gehad: hij bepleitte in zijn werk het socialisme.³⁹ De Merijntje-cyclus is '... weinig anders dan socialistische propaganda tegen het in Brabant gepraktiseerde katholicisme'.⁴⁰ Hij schreef om misstanden aan de kaak te stellen: in zijn boeken klaagde hij de geestelijkheid aan die de mensen voorhield dat de onrechtvaardige sociale orde op aarde door God gewild is en dat in de hemel ieder mens, arm of rijk, gelijk is; hij klaagde de rijke boeren en industriëlen aan die de (land)arbeiders afbeulden.⁴¹

Zijn socialistische thematiek werd hem door de elite uit de katholieke en protestants-christelijke zuil niet in dank afgenomen. De gereformeerde predikant dr. C. Tazelaar, die naast zijn ongezouten kritiek het schrijverstalent van De Jong ondersteeppte, was hier een duidelijk voorbeeld van. Ondanks het gegeven dat de rooms-katholieke kerk een belangrijk doelwit was van De Jongs aanval, klonk Tazelaars eindoordeel over de Merijntje-cyclus kort maar krachtig: tendentiekus en gevaarlijk. Het door De Jong gepredikte socialisme was hem een doorn in het oog. Vooral jonge lezers, die wat geloofszaken betreft nog niet sterk in hun schoenen staan, zo betoogde de gereformeerde dominee, zullen door de 'onschuldig-schijnenden vorm van analyse der kinderziel' tot wankelen worden gebracht: 'wel-gefundeerde overtuigingen' – Tazelaar had hier natuurlijk de christelijke beginselen voor ogen – worden door de pennevruchten van De Jong aangevreten, waardoor de jongere lezer in verwarring raakt.⁴²

De vraag of het oeuvre van De Jong in aanmerking komt als bron voor de bestudering van de (sociale) geschiedenis van de Westhoek van Noord-Brabant kan bevestigend worden beantwoord. De romans en novellen geven wellicht geen beeld dat geheel gestoeld is op feiten, maar er is wel degelijk een nauwe relatie tussen 'waarheid' en 'verdicthing'. De Jong schreef immers om misstanden aan de kaak te stellen; hij trachtte de werkelijkheid in woorden te vangen. Op de vraag wat literatuur voor hem was, antwoordde hij:

'Litteratuur is niet het beschrijven van het leven, zooals het werkelijk is. In litteratuur vindt men het leven vereenvoudigd, geordend, ontdaan van het chaotische, terug. De taak van den kunstenaar zie ik aldus, dat hij uit het leven zelf zijn stof haalt, dat hij die ordent, overzichtelijk maakt en daardoor in een voor iedereen begrijpelijk nieuw verband zet, zóo dat zijn lezers het leven beter leeren begrijpen.'⁴³

De Jong maakte bij het schrijven gebruik van gemeenplaatsen, vaste symbolen, traditionele motieven; hij zocht aansluiting bij de dagelijkse belevingswereld.⁴⁴ Of zoals de socioloog J. Goudbloom het formuleert: '... de verbeelding van een auteur is gebonden aan zijn eigen ervaringswereld; en in het vertellen van zijn verhaal is hij gebonden aan de ervaringswereld van zijn lezers, voor wie hij verstaanbaar moet blijven'.⁴⁵

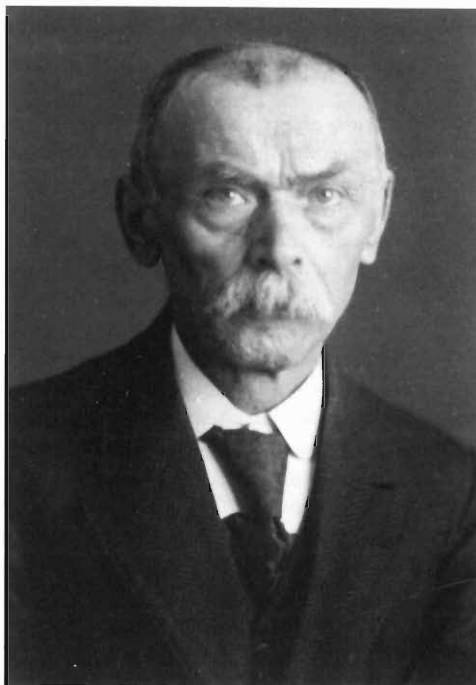
Wat waren de bronnen van A.M. de Jong?

A.M. de Jong werd, zoals reeds eerder vermeld, op 29 maart 1888 te Nieuw-Vossemeer geboren. Daar woonde hij tot 9 augustus 1891; toen hij drieneenhalf jaar was verhuisde het gezin naar Oss. Dit bleek een mislukking:

‘Twee jaren bleven wij wonen in dat Oost-Brabantse dorp. Twee rampjaren met veel ziekte en uitputtende werkloosheid, tussen vreemde, anders geaarde mensen, waarbij het moeilijk was zich aan te passen. Toen kwam, als een verlossing, de aanbieding van werk in het geboortedorp: juichend werd de terugtocht ondernomen en wij vonden een huisje aan dezelfde dijk waar wij vroeger gewoond hadden.’⁴⁶

Op 12 september 1893 keerde het gezin terug naar Nieuw-Vossemeer, maar dat was slechts voor korte duur. Op 10 mei 1894, A.M. de Jong was toen zes jaar, werd een huisje in De Heen betrokken. Daar woonde de schrijver tot zijn achtste jaar. Uit armoede, Brabant was ondergedompeld in een landbouwcrisis, verhuisde het gezin op 18 april 1896 naar Rotterdam.⁴⁷

De eerste acht jaren van zijn leven woonde A.M. de Jong dus in Brabant. Hij kan in die jaren nooit een compleet arsenaal van herinneringen hebben opgebouwd waaruit hij zijn verhalen kon componeren. Zijn herinneringen moeten in de loop van z'n leven zijn aangevuld met gegevens van anderen. De familie De Jong kan als de eerste, belangrijke bron worden aangemerkt. Vader en moeder De Jong zullen in Rotterdam en Delft, waar het gezin uiteindelijk neerstreek, regelmatig herinneringen hebben opgehaald aan Brabant. Vader De Jong stond bekend als een begenadigd verteller, die de verhalen en gebeurtenissen uit Brabant aan zijn kinderen doorgaf.⁴⁸

Vader Melchior was voor A.M. de Jong een belangrijke 'bron' voor de kennis van het dagelijks leven in West-Brabant. (Collectie Letterkundig Museum 's-Gravenhage)

In Delft, waar het gezin in april 1897 aankwam, raakte A.M. de Jong bevriend met de gebroeders Warffemius (Theo, Evert en Tinus). Tijdens de schoolvakanties ging hij vaak uit logeren bij familieleden in Brabant en Zeeland en dan schreef hij brieven aan zijn vrienden. Deze brieven tonen aan dat hij zijn belevenissen op het platteland nauwkeurig bijhield in een dagboek. Op maandag 7 augustus 1905 schreef hij:

'Er staan al enkele dingen in n.l. over de reis hier naartoe, over een ritje in den omtrek, een verpachting van land en een dag uit oogsten, bij elkaar een kleine 20 bladzijden en nog zijn er geen twee weken verlopen.'⁴⁹

Uitgebreid vertelde hij zijn vrienden over een wandeltochtje, twee dagen eerder gemaakt – op zaterdag 5 augustus 1905 – met een agent van een levensverzekeringsmaatschappij:

'Met zoo'n agent ben je natuurlijk overal, bij de mindere lui evengoed als bij de rijke boeren. Wij kwamen bij een veldarbeider en daar zag ik een verzameling eieren aan den zolder hangen, eieren van allerlei soorten vogels, uilen, kraaien, leeuwerikken, vinken, putters ...'⁵⁰

Ook de natuur ging in zijn jongelingsjaren niet aan hem voorbij. Op woensdag 27 december 1905, hij logeerde toen in Waalwijk, schreef hij aan Tinus Warffemius over een avondwandeling. In deze brief schemert al iets door van de verteller in hem:

'Als er iets geheimzinnigs is, dan is het wel een avondwandeling over de heide, waar hier en daar lage dennen staan, die als spoken hunnen donkere gestalten tegen de vallende duisternis afteekenen. Allerlei geluiden komen van uit de verte ons toe en hoe duisterder het wordt, hoe geheimzinniger alles ons toeschijnt.'

De brieven verraden dat De Jong waarschijnlijk alles wat hij zag en hoorde in zich opnam en noteerde, om zo zijn kennis te vergroten. Hij kwam over de vloer bij zowel eenvoudige landarbeiders als welgestelde boeren. Vooral de zomervakanties in Nieuw-Vossemeer zullen veel hebben bijgedragen aan zijn kennis over de Westhoek: hij logeerde in zijn geboortedorp bij een tante die een café had en daar ving hij tal van verhalen op.⁵¹

In 1906 behaalde hij zijn onderwijzersakte. Na tien jaar onderwijzer te zijn geweest in Vrijenban en Delft, werd hij in 1916 in Amsterdam benoemd. In 1919 verliet hij het onderwijs en werd chef-binnenland bij *Het Volk*, het dagblad voor de arbeiderspartij. Hij zette zich al geruime tijd in voor het socialisme. In 1917 schreef hij in een brief: 'Ben socialist, beschouw dit voor iemand van deze tijd als de enige weg om een ideaal van algemene mensenliefde een weinig dichter te naderen.'⁵² In Amsterdam kwam hij in aanraking met sleutelfiguren uit de vooroorlogse socialistische zuil, zoals Koos Vorrink, P.J. Troelstra en J.F. Ankersmit.

Maar Brabant trok aan hem. Tussen september 1925 en april 1930 woonde hij met z'n gezin in Nieuw Borgvliet, een 'bewoond oord' (een buitenwijk)⁵³ nabij Bergen op Zoom. Op zaterdag 25 oktober 1925, het was een mooie zonnige dag voor de tijd van het jaar, schreef zijn vrouw in een brief aan een vriendin:

De door George van Raemdonck gebouwde woning Sinte Crijn in Halsteren. 'Ik bouw een huis rond mijn meubels; iedere doorkijk moet een schilderij opleveren'. Van Raemdonck woonde hier van 1925 tot 1928. Deze opname dateert uit 1925-1926. (Fotocollectie Jos Rampart te Halsteren)

'A. voelt zich kiplekker. Hij is nu altijd vrij, met het gevolg dat ie hard werkt. Hij is aan 't tweede deel van 't Verraad bezig. Af en toe moet ie een dag weg voor een lezing en loopt dan hard om weer thuis te zijn. 't Is hier zoo goddelijk en vooral nu, deze prachtige herfstdagen, die compleet zomersch zijn. We zitten in de tuin zonder jas en genieten.'⁵⁴

De vijf jaren dat A.M. de Jong weer in z'n geliefde Brabant⁵⁵ woonde, hebben hem goed gedaan. Hij ging vaak op bezoek bij zijn vriend George van Raemdonck (1888-1966), die in Halsteren woonde. (Samen met Van Raemdonck, die schilder en tekenaar was, creëerde De Jong de stripfiguren Bulletje en Boonestak.⁵⁶) De dochter van Van Raemdonck, Annie (1916-1981), herinnerde zich dat haar vader en zijn vriend genoten van de Brabantse volkstypen:

'Bij ons kwam er altijd een oud vrouwtje aardappels schillen om een paar centjes te verdienen, dan kreeg ze een rijksdaalder van De Jong en was de hemel te rijk. Ze had nog nooit een rijksdaalder gezien. Ze schildte de aardappels in de keuken maar dan vroeg De Jong of ze eens binnen kwam en dan liet hij dat vrouwtje spreken, zo op z'n Brabants en dat vond hij enig.'⁵⁷

De Jong, die bekend stond als een hartelijke man, zal op deze manier ook gegevens hebben vergaard over het alledaagse leven.

Vóór 1925, toen hij nog niet in Brabant woonde, logeerde hij zo nu en dan bij Van Raemdonck. Soms reisde hij dan door naar zijn geboortestreek (Nieuw-Vossemeer en De Heen). Toen hij op een dag in juli 1924 terugkwam van een bezoek aan zijn land van herkomst, begon hij aan *Het Verraad*, het eerste deel van de Merijntje-cyclus.

De 'bronnen' van De Jong waren dus niet alleen zijn kinderherinneringen aan Brabant. Ook op latere leeftijd (tijdens zijn jongelingsjaren), wanneer hij de zomer- en wintervakanties in Brabant doorbracht, hoorde hij van familieleden verhalen over het leven in de Westhoek. Opgemerkt moet worden dat hij ook logeerde bij familie in Zeeland; dit zou kunnen betekenen dat hij ook – wellicht onbewust – Zeeuwse aspecten in zijn boeken verwerkte.

Vijf jaar lang woonde hij met zijn gezin in Nieuw Borgvliet. Deze jaren verschaften hem ook de nodige gegevens over het alledaagse leven. Een stropersverhaal in het kerstnummer uit 1929 van de *Groene Amsterdammer* wijst hier althans op. De Jong schreef in dit stuk over zijn contacten met het stropersvolk

Deze woning te Borgvliet (Bergen op Zoom) huurde A.M. de Jong van de gemeente. Hij woonde er van 1925 tot 1930. Later heeft men dit huis de naam 'Merijntje' gegeven. De woon- en leefwijze van De Jong gaven wel aanleiding hem te betitelen als salon-socialist. (Fotocollectie gemeentearchief Bergen op Zoom)

van de streek, met wie hij, naar eigen zeggen, goede banden onderhield en zelfs uit stropen ging. Hij had veel achting voor deze lieden:

'Als jongen waren de stropers van mijn dorp mijn hevigst bewonderde helden, en ik kende ze allemaal, mitsgaders hun hoge daden en hun meer of minder fantastiese bewapening.'⁵⁸

In april 1930 verliet hij Brabant weer. Dit betekende niet dat hij er nooit meer kwam, integendeel zelfs; regelmatig bracht hij een bezoek aan een bevriend, socialistisch echtpaar in Bergen op Zoom.⁵⁹ In de herfst van 1943, kort voor zijn gewelddadige dood (hij werd vermoord door de nazi's) in oktober van dat jaar⁶⁰, reisde hij samen met zijn Delftse vriend Dirk Coster (1887-1956) naar Brabant. Coster schreef over deze reis:

'Het was () een grijze dag; over de wijde velden tot in de horizon liepen de lange lanen slanke bomen wier kruinen zelfs in de windstille atmosfeer een wuivend gracieus gebaar behielden. Adriaan in zijn hoekje in de coupé, zag zwiingend naar het gestadig voorbijglijdend landschap, en eenmaal hoorde ik hem zacht voor zichzelf uit prevelen: 'lief Brabant'. En dat was, bij dit laatste bezoek aan zijn geboorteland, en na zoveel boeken waarin hij het gevierd had, zijn laatste, heel stille adieu.'⁶¹

A.M. de Jong als sociograaf

Liefde voor de Westhoek van Brabant èn een socialistische levensbeschouwing waren twee drijfveren die samenkwamen in het schrijversschap van De Jong. Het is hier niet de plaats om een analyse te geven van zijn socialistische overtuiging; dat is reeds gedaan door de sociologen M. Boumans, F. Debets en G. Verlaan.⁶² Hier handelt het, zoals reeds gemeld, over A.M. de Jong als chroniqueur van het alledaagse leven in de Brabantse Westhoek van rond 1900.

Dorpsgeschiedenissen

In 1912 maakten de lezers van *Het Volk*, in het 'Zondagsblad'⁶³ van deze socialistische krant kennis met de 'Dorpsgeschiedenissen door Frank van Waes'. Frank van Waes was het pseudoniem van A.M. de Jong. Waarom hij zich van een schuilnaam bediende is niet bekend. Vermoedelijk wilde hij eerst de reacties op zijn literaire schetsen, want dat zijn de dorpsgeschiedenissen, afwachten.⁶⁴

Tussen 30 maart en 13 juli verschenen negen korte verhalen⁶⁵ van zijn hand, die zich afspelen in het fictieve dorpje Helduinen, een '... aardig landbouwdorpje in Noord-Brabant, zoals er er vele zijn. Het ligt op de vette kleistreek langs de Zeeuwse stromen, die daar de glorieuze naam voeren van: 'de zee''. De Jong was voorzichtig met het benoemen van het dorp, want hij schreef dat de geschiedenissen die hij vertelt gering van betekenis zijn '... en het is slechts bij toeval, dat ze juist op Helduinen voorgevallen zijn, want op elk ander Noord-Brabants dorp hadden ze evengoed kunnen plaats hebben'.⁶⁶ De negen korte dorpsgeschiedenissen kunnen worden beschouwd als kleine voorstudies van zijn latere romans en novellen.

De auteur liet de lezers van *Het Volk* kennis maken met een aantal opmerkelijke inwoners van Helduinen. Suus de Smid, die behalve smid ook nog dokter was. Hij genas alles: zwerende vingers, fijt, eksterogen en hij trok ook kiezen.

Hij had een '... enorm oud boekje, minstens drie honderd jaar en daar stonden recepten in voor ontelbare zalven, balsems, dranken en kruidenrijen, allemaal onfeilbare geneesmiddelen voor de meest verschillende kwalen'.⁶⁷ De stropers Rooie Teun en De Fijne, die op een november-zondag, toen het echt 'hazeweer' was, op pad gingen. Ze droegen beiden een 'jachtjas': 'overjassen, die aan de binnen-achterzijde voorzien waren van een reusachtige zak, waarin zonder bezwaar drie hazen naast elkaar aan lussen konden worden opgehangen'.⁶⁸ Het verhaal over Anton, die als huzaar in Den Haag ging dienen en na verloop van tijd weer terugkeerde in Helduinen, vertelt hoe de bewoners van Helduinen dachten over dorpsgenoten die zich aanstelden. Anton was in het Haagse zijn boerse dialect verleerd en sprak keurig beschaafd Hollands; soms moest hij zijn vrienden naar de betekenis van bepaalde, streekgebonden uitdrukkingen vragen. Ook was hij het reilen en zeilen van het boerenbedrijf totaal vergeten. Op een morgen liep hij in de schuur van zijn vader en informeerde wat de naam was van die stok met tanden (een hark) die tegen de muur stond. Maar hij trapte met zijn laars op de tanden, waardoor de hark hard tegen zijn voorhoofd kwam: '... en toen, wonderlike werking van het geheugen, riep Anton in zuiver, onvervalst dialect: 'Verdommese rijf!'. De vrienden van Anton konden op den duur de maatschappelijke positie, gecombineerd met de gespeelde gewichtigheid van de huzaar niet meer verdragen en dat liep op een fikse vechtpartij uit.⁶⁹

De Jong was vierentwintig jaar toen hij zijn 'dorpsgeschiedenissen' schreef. De verhalen vertellen veel over het dagelijkse leven in het fictieve dorp, maar pas in zijn latere werk valt er een samenhangend beeld te ontdekken. Niettemin zijn de dorpsgeschiedenissen interessant, omdat we hier uit op kunnen maken dat A.M. de Jong zich al in het begin van zijn literaire carrière bezighield met de sociaal-economische en culturele aspecten van het bestaan in de Westhoek.

De kermis

Eén van de jaarlijkse hoogtepunten in het leven van de bewoners van de Westhoek was de kermis. De Jong werkte dit gegeven minutieus uit in zijn novelle *De Rijkaard*. Om te benadrukken hoe belangrijk de kermis was, maakte hij in het verhaal een vergelijking tussen de kermis in een stad en in een dorp:

'Wat wisten die verwende mensen uit de stad, waar de weelderig uitgemonterde kermis een volle week achtereen duurde, ervan? Hoe konden ze er ook maar enig besef van hebben, wat dit kermisje, hun kermis, hun eigen kermis voor de mensen van het dorp betekende?⁷⁰

Waarom was de kermis zo belangrijk in het leven van de dorpingen? Wekenlang hadden de mannen en vrouwen van het niet nader genoemde dorp in de 'zengende zomerzon' op de verschroeide velden gewerkt. De kermis was een vreugde om naar uit te kijken; het vooruitzicht op deze gebeurtenis maakte dat het harde werk erdoor verzoet werd.⁷¹ Als er in het dorp twee of drie kerels bij elkaar stonden, dan sprak men weldra over de komende kermis. En in de avond '... zaten ze (de volwassenen, JD) voor hun deuren bijeengedruimd, op stoelen, of op de grond gehurkt en bespraken het laatste nieuws en haalden sappige verhalen op van vorige kermissen'.⁷²

De kinderen dachten aan niets anders dan de kermis; ze praatten er met elkaar over en ze droomden ervan. 'Ze hadden vakantie en liepen de godsganse dag

A.M. de Jong op het redactie bureau van Het Volk. Achter hem: Frank van der Goes, ca. 1920
(Collectie Letterkundig Museum 's-Gravenhage)

heen en weer van het dorp naar de kaai, turend het smalle, lang gestrekte havenkanaal in, dat naar de rivier leidde en waardoor het mallemolenschip moest binnenkomen.⁷³ Bovendien werd er door de kinderen veel gepraat over het 'kermisgeld': geld dat ze van hun ouders en vrijgeveige ooms en tantes kregen om kermis te vieren.⁷⁴

Ook de oude mannetjes van het dorp leverden een niet mis te verstane bijdrage aan de voorpret. Zij vertelden over de kermissen uit hun jonge jaren, veertig, soms wel vijftig jaar geleden. 'O, dat waren pas feesten geweest! Zij snoefden over de kolossale eet- en drinkgelagen van die ouwe tijd, de heroïese vechtpartijen, waaraan ze hadden deelgenomen, ware veldslagen.'

De vechtpartijen in hun jeugd waren 'eerlijker' dan rond 1900. In hun jongelingsjaren vochten de oude kereltjes nog met de blote vuist of met een metalen tabaksdoos, waarmee ze hun tegenstanders murw beukten. Rond 1900 ging het er valser en gevaarlijker aan toe: vaak werd snel het mes getrokken, zodat er zwaar gewonden en doden vielen. Het enige valse dat de oude mannetjes in hun jeugd uithaalden, was een oud dubbeltje kris kras over de stenen halen, '... tot de rand vlijmscherp was' en dan namen ze het tussen vinger en duim, sloegen de lamp in het café stuk '... en jaapten mekaar in donker met de vliemgeslepen dubbeltjes over hun bakkesen...'⁷⁵ Over het carnaval, een ander jaarlijks hoogtepunt, waarmee de kermis voor wat betreft het cafébezoek grote gelijkenissen vertoonde, zei A.M. de Jong in 1941:

'Er gebeuren een paar moorden, zoals ze op de Brabantsche carnivals schering en inslag waren; men gebruikte ze om oude veeten te beslechten. De maskers bewezen goede

diensten; midden in de feestvreugde werd een cafélamp stukgeslagen, een messteek, een gil en er lag er een. In deze *ware gebeurtenissen* schuilt immers de romantiek van het dagelijksch leven.⁷⁶

30

De kermis vond op een zondag plaats, '... midden in augustus, op de Zondag na Half-Oogst'; de halfoogst viel op 15 augustus en was tevens de feestdag van Onze-Lieve-Vrouw. 's Ochtends hield de pastoor – althans, volgens De Jong – een preek waarin hij zijn parochianen verzocht hun kermisvreugde waardig te genieten. De ouders moesten een voorbeeld zijn voor de kinderen. Ruwheid, dronkenschap en vechterij dienden vermeden te worden. 'En de jongedochteren waarschuwde hij voor de drank, die het bloed verhitte en beval haar vaderlijk aan de duisternis te mijden, want de duisternis borg veel kwaad en menig-een moest jaren lang schreien om één zwoel uur van onbedachtzaamheid...'
's Middags om twaalf uur, na de hoogmis met de jaarlijkse 'kermispreek', werd de kermis geopend. De zeilen van de draaimolen, de luchtschommel, de oliekoekenkraam, het hoofd-van-jut en al die ander kraampjes gingen omhoog. 'Daar lagen voor de bewonderende en begerige ogen alle schatten bloot, de geurige, gekruide kermiskoeken met kandijnsuiker overstrooid (), de kleurige lekkernijen, het speelgoed en de blinkende sieraden.'⁷⁷

Het middageten was een echt kermismaal. Uitgebreid beschrijft De Jong deze maaltijd: een stukje mals rundvlees '... een delicatessen, die maar enkele keren per jaar bij hoge feestdagen op tafel verscheen (), de hartige groene-en-witte bonen, de hemelspijs van rijstepap met krenten, waarmee het koningsmaal besloten werd'.⁷⁸

De jaarlijkse kermis was een belangrijk hoogtepunt in het anders zo rustige leven van de dorpelingen; na de oogst werd er feest gevierd, de kermis was een welkome afwisseling. Welk dorp De Jong in *De Rijkaard* voor ogen had is niet van belang. In elk dorp van de Westhoek zal de jeugd reikhalzend hebben uitgezien naar de kermis; en elke pastoor zal tijdens de mis die aan het uitbundige feest voorafging, zijn schaapjes hebben gewaarschuwd voor de zonden en gevaren die de kermis met zich meebracht.

Het dorp

De vraag welk(e) dorp(en) A.M. de Jong in gedachten had in zijn romans en novellen is hierboven als een tamelijk onbelangrijke kwestie afgedaan, maar enige woorden eraan wijden is hier wel op zijn plaats. In zijn dorpsgeschiedenissen uit 1912 omschreef de auteur het dorp waar hij zijn verhalen situeerde als een landbouwdorpje dat op de vette kleistromen langs de Zeeuwse wateren ligt. Was Helduinen de fictieve naam voor De Heen?

De Heen en Nieuw-Vossemeer komen in ieder geval in aanmerking als de belangrijkste dorpen. (Eerder is opgemerkt dat De Jong in een vraaggesprek uit 1928 zijn Merijntje-cyclus in de omgeving van Steenbergten situeerde.) In het artikel 'In Flierefluiters voetspoor' schreef W. van Ham in 1969 dat een landschapsbeschrijving uit de Merijntje-cyclus te zien is vanaf de kerktoren van De Heen: '... men ziet van daar af de Steenbergse Vliet en de bomerijen op de Dinteloordse oever aan de overzijde, het blikkerende Volkerak, dat zich bij het Benedensas verenigt met de Zeeuwse stromen en het polderland, dat overgaat in de beboste zandgronden'.⁷⁹

De dorpen De Heen en Nieuw-Vossemeer vallen – samen met onder andere Fijnaart, Standdaarbuiten, Dinteloord, Klundert en Ruigenhil (Willemstad) –

onder het zogenaamde ‘flakkeese type’.⁸⁰ Het type dorp dat hier wordt bedoeld ligt meestal aan de uitmonding van een oude kreek; er is een polderdijk waarop haaks de voorstraat staat; aan deze voorstraat zetelden de notabelen van het dorp; in de omgeving van de polderdijk woonde de middenstand; en tenslotte was er ook een haventje, waar de vissers en schippers woonden.⁸¹

Van Ham heeft de inhoud van de Merijntje-cyclus objectief gezien, zo schreef hij, en concludeerde dat De Jong ‘... eerder een typering van een Westbrabants dorp (gaf), dan een werkelijk bestaand oord’. Maar de schrijver probeerde niet te verbergen welk dorp model heeft gestaan, aldus Van Ham. Zijn uiteindelijke conclusie luidde dat ‘.. vooral De Heen, aangevuld met enige Vosmeerse aspecten, als *model* heeft gediend voor het dorp van Merijntje’.⁸² Een hier reeds eerder geciteerde mededeling van De Jong uit 1912, toen hij in *Het Volk* met zijn dorpsgeschiedenissen van het fictieve dorp Helduinen begon, sluit hier naadloos op aan: ‘(H)et is slechts bij toeval, dat ze juist op Helduinen voorgevallen zijn, want op elk ander Noord-Brabants dorp hadden ze evengoed kunnen plaats hebben’.⁸³

Kindersterfte

In de negentiende eeuw was de kindersterfte in daggelders- en landarbeidersgezinnen op het Westbrabantse platteland enorm hoog. In het gezin De Jong bijvoorbeeld, werden dertien kinderen geboren, waarvan er uiteindelijk drie overbleven – A.M. de Jong, een oudere en een jongere broer; de rest stierf nog voor het tweede levensjaar.⁸⁴ In een onuitgegeven, autobiografisch getint verhaal uit 1915 vertelde De Jong dat pasgeborenen slecht werden verzorgd. De ouders lieten de kinderen aan hun lot over en als ze ziek waren, werden ze behandeld met huismiddeltjes of bezweringsformules ‘... en als men den dokter liet komen, was het gewoonlijk te laat en ze stierven’.⁸⁵ De ouders hadden wel verdriet om de dood van hun kind, maar dit verdriet was slechts van korte duur:

‘Ze stierven als ratten, de kinderen, en dan schreiden de moeders enkele dagen lang en de vaders keken somber en dronken een borrel meer. Maar dan ging het leven weer z’n oude gang. Waarom moest men zolang treuren? Er was immers niets aan te doen en och, zo prettig was het leven niet; gelukkig eigenlijk, dat het kind er uit was: wie weet, wat voor ellende en kommer hem was bespaard!...’⁸⁶

In de Merijntje-cyclus praten twee vrouwen met elkaar over een kind dat het niet lang meer zal maken. Dit gesprek bevat veel gegevens over de wijze waarop ouders tegen zuigelingen aankijken; verder komen er woorden en uitdrukkingen in voor, die lotsberusting tonen:

- ‘Wa-d-een engel van een kinneke!
- Joa, antwoordde de andere op diezelfde treurige toon (). ‘t Is te schoon voor dees wêreld... Edde wel gezien, ‘oe wijs a’t kekt?... Vuls te wijs vor zo’n kreukel!
- De ander trok haar vet gezicht in een bedenkelijke plooi.
- ‘t Is gin blijvertje, verkondigde zij somber.
- ‘k ben d’r ok bang vor, zuchtte de eerste weer. ‘Edde ‘t op j’w aarm g’ad.
- Neeë.... Gij wel?
- Ikke wel, joa.... één ik zèeg jou: da’ kinneken eeg-’et kerk’of oan z’n koontje ‘ange!

- 't Is toch zoonde! riep de dikke verschrikt uit.
- Joa, meins, lei de onheilvoorspellende buurvrouw uit. 't is net a'ge zèègt: da's gin blijvertje. Mijn Annemieke was persies zo. Z'is gin joar oud gewooren, 'et bloeike. 't Was toch zo'n wijs jong, 'ee.... één zo zwoar.... zo oakelik zwoar.... Oons moeder zee, meid, zee ze, da' kinneken 'ouwde nie, zee ze.... Ons Lieven 'eerke trekt er oan, zee ze.... Eén 't is wel uitgekomen ok: vóór a't een joar oud was, 'ad Oonze Lieven 'eer 'et al g'oald: 't Is in de moazeltjes gebleve.⁸⁷

De uitdrukkingen en woorden die De Jong deze twee vrouwen in de mond legt, doen authentiek aan. Het is wel vreselijk dat een zuigeling sterft, maar de vergelijking 'engeltje-kind', de wijze blik van de baby en de Lieve Heer die aan 't kind trekt, zijn aanwijzingen dat men in de dood van kinderen, een alledaags verschijnsel, berust.⁸⁸

Bleven de kinderen leven, dan hadden de ouders geen tijd om met ze te spelen of ze te liefkozen. In deze streken, aldus De Jong, werd dat als een 'belachelike flauwiteit' beschouwd.⁸⁹ De omgangsvormen tussen kinderen en ouderen in de Merijntje-cyclus sluiten hierbij aan. Als Merijntje Gijzen hand in hand loopt met een vrouw die niet uit de streek komt, merkt A.M. de Jong op:

'Nu was het in de streek, waar Merijntje opgroeide, volstrekt geen gewoonte om jongetjes van acht jaar nog bij de hand te nemen. Evenmin als ze nog geknuffeld en gekust werden. Zodra de kinderen zich behoorlijk konden bewegen en alleen rondscharrelen, was het met die flauwigheden gedaan en werden ze verder behandeld en beoordeeld als grote mensen.'⁹⁰

Kinderspel

Wat deden de kinderen in de Westhoek van rond 1900 zoal? In het begin van *Het Verraad*, het eerste deel van de Merijntje-cyclus, valt te lezen dat de jongens het heerlijk vonden om aan een rijtuig te gaan hangen om zo stiekem mee te rijden. Aan de achterkant van het gerij was een stang bevestigd waar ze zich aan vast konden houden; het was net alsof die stang er expres was aangemaakt voor kleine jongens.⁹¹

Een andere, geliefde bezigheid was het zogenaamde 'bogere': het stelen van appels en peren uit een boomgaard. Dat dit als normaal werd beschouwd, is op te maken uit de reactie van Merijntje als zijn broer hem vraagt: 'Goade mee bogere, Merijntje?' Ondanks het feit dat het godvrezende kereltje wist dat dit eigenlijk niet mocht, ging het toch mee. Alle andere jongens uit het dorp deden het ook; het was maar een geringe 'dagelijkse zonde', aldus Merijntje. Zelfs de grote mensen vertelden zonder schaamte dat ze het vroeger ook hadden gedaan.⁹² 'Bogere' was dus een geoorloofde bezigheid; zelfs de volwassenen hadden zich er in hun kindertijd aan bezondigd, maar keken daar met plezier op terug.

Een sport die de volwassen mannen op zondag na de hoogmis achter de herberg beoefenden was het handboogschieten. De jongens, die de grote mensenwereld graag naspeelden, maakten van een wilgentak hun eigen boog. Van het riet dat langs de slootkant groeide werden pijlen gemaakt; een dubbel-puntige vlierprop aan de top zorgde ervoor dat de rieten pijlen in balans bleven als ze werden weggeschoten.⁹³ Bij slecht weer speelden de kinderen binnenshuis met elkaar. Van lege lucifersdoosjes en houtblokjes werden paleizen, boerderijen, schepen en spoortreinen gebouwd.⁹⁴

Het Verraad werd in 1925 uitgegeven.
De band was ontworpen door Van Heukelom.

Er werd ook geknikkerd. Merijntje heeft een juweel van een stuiter in z'n bezit die hij aan het meisje Blozekriekske schenkt. Om deze schenking als het ware te wettigen, zodat de stuiter ècht van haar is, zegt ze een rijmpje op:

'Eens gegeve, blef gegeve,
Potje bloed!
't Is m'n eige spullegoed.'⁹⁵

Ondanks de armoede in de landarbeidersgezinnen kenden de kinderen toch de ongekende luxe van het snoepen. Merijntje krijgt van Jans, de huishoudster op de pastorie, een 'sukerspek'; een geelglimmende brok, gemaakt van gesmolten suiker en boter.⁹⁶ Andere lekkernijen waren krentenbroodjes, kadetjes, krakelingen en boterkoeken.⁹⁷ Ook mispels – de appelachtige vruchten van een mispelboom, die gegeten worden wanneer ze overrijp zijn- waren in trek.⁹⁸ Eén dag per jaar (op 28 december), zo tekende De Jong op in 'Herinneringen aan mijn jeugdland', waren de kinderen – meestal het jongste kind – de baas in huis: dat was op 'Onnozele Kinderen', de dag waarop de kindermoord in Bethlehem werd herdacht.⁹⁹ Het was een dag van pret en lach in huis. De kinderen bepaalden wat er werd gegeten, hoe laat ze zouden gaan slapen; '... het draaide altijd uit op pannekoeken met stroop, gepofte krielaardappelen met rodekoolisla en een geweldige indigestie'. En '(d)it aller ier ere van die arme, in Bethlehem vermoorde onnozele kinderen, de eerste martelaren van het christendom, want liet de boze Herodes hen niet door zijn soldaten slachten uit vrees voor Christus, die de Koning der Joden zou worden?'¹⁰⁰ Als de kinderen zeven jaar werden mochten ze naar de lagere school. In de

Merijntje Gijzen
(Fotocollectie gemeente Nieuw-Vossemeer)

roman *Poeske* lezen we dat Koosje Kar door haar moeder naar school werd gebracht. Ze had een sponzedoos bij zich en de meester moest ze met 'mesjeu' aanspreken.¹⁰¹ De kinderen werden ook vaak thuis gehouden om op hun kleinere broertjes en zusjes te passen of landbouwwerkzaamheden te verrichten. Merijntje krijgt van de meester toestemming om de school te verzuimen, zodat hij samen met zijn ouders en broer de 'witte juin' (zilveruitjes) van het land kan halen.¹⁰²

In Nederland was het in deze tijd de gewoonte om kinderen van school te houden, zodat ze mee konden werken tijdens de oogst; de gezinsinkomsten werden er immers door vergroot. In het Zuidhollandse tuindersdorp Naaldwijk bijvoorbeeld kregen de kinderen van daggelders in het voorjaar vrij om mee te helpen bij het krenten van de druiventrossen; sinds de invoering van de leer-

plichtwet in 1901 kregen de leerlingen uit deze gemeente daar zelfs een speciaal 'krentverlof' voor.¹⁰³

Kinderen uit landarbeiders- en daggeldersgezinnen werden met hun twaalfde jaar – en in sommige gevallen nog eerder – van school gehaald, zodat ze konden gaan werken. In een van zijn dorpsgeschiedenissen laat De Jong in het kort zien hoe de carrière van een jongen die van school afkwam kon verlopen. Deze jongen, Kobus, verliet de school zelfs op tienjarige leeftijd om koewachter te worden; deze baan hield in dat hij de runderen moest hoeden die langs de dijken en wegen of in niet-afgesloten weiden graasden. Na een paar jaar werd Kobus boerenknecht en dit beroep oefende hij de rest van zijn leven uit.¹⁰⁴ Voor meisjes gold hetzelfde: ook zij kwamen meestal voor hun twaalfde jaar van school. Zij werden 'meid' op een boerderij of huishoudster bij een der notabelen van het dorp of in de stad. In de boeken van De Jong zien we meisjes en volwassen vrouwen in de oogsttijd ook hard meewerken op het land; de mannen en vrouwen uit de daggelders- of landarbeidersklasse verrichtten wat dat betreft vaak dezelfde, zware werkzaamheden.¹⁰⁵

In de landarbeidersgezinnen werden de kinderen als een oudedagvoorziening beschouwd. En als de kinderen trouwden en zelf een gezin stichtten, beschouwden ze hun kinderen ook weer als een oudedagsvoorziening.

'Eerst werkten de ouders voor hun kinderen, dan kwam de beurt om te zwoegen aan de kinderen en konden de ouders de vruchten plukken van hun zwaren arbeid, door te leven van het loon hunner telgen.'

Leescultuur

Ondanks de armoede en de zware landbouwwerkzaamheden werd er in het Brabant van A.M. de Jong niet alleen door de pastoor gelezen. *De Avondster*, een bekende, regionale krant uit de streek, komt voor in het werk van De Jong.¹⁰⁶ De vader van Merijntje leest voor uit het feuilleton dat in de krant staat: 'De graaf van Monte Christ', een buitengewoon spannend verhaal, dat al meer dan een jaar liep. Het gezin Gijzen, zo vertelt De Jong, ging '... nooit naar bed zonder hun dagelijkse lepel romantiek genoten te hebben'.¹⁰⁷

Aan het meisje Blozekriekske vertelt Merijntje het sprookje van Sneeuwwitje, dat hij gelezen heeft in een boek dat zijn broer uit de schoolbibliotheek had meegebracht.¹⁰⁸ De vraag is of de schooltjes in de Westhoek van rond 1900 een bibliotheek hadden; boeken kostten toentertijd immers veel geld.

Merijntje Gijzen bladert ook door een 'kerkboek'; een gebedenboek dat veel katholieke gezinnen in huis hadden.¹⁰⁹ Dit boek pilde open '... van de prentjes met engelen, kruisen en bloemkransen in zilver en zwart, soms met wat licht zandgeel er nog tussendoor'. De Jong gaf een uitgebreide beschrijving van de bidprentjes:

'Je had er ook kruisen bij met een vlamvend hart in 't midden en twee lansen met een doornenkroon, en ook wel de zweetdoek van de heilige Veronika met het wonderbaarlike portret van de Man der Smarten er in.... Of een kruisdragende Jezus, heel alleen, eenzaam, met mooie, parelende tranen in z'n ooghoeken.... Achterop stond bovenaan het sombere zwarte kruisje en een rouwrandje liep er helemaal rond omheen.... 'Bidt voor de ziel van zaliger'.... En dan van die mooie spreuken en zinnen er bij, van 'wandelen in rechtschapenheid' en 'het aardse dal van tranen'....'¹¹⁰

De schrijver liet zijn geesteskind ook in het rooms-katholieke gezinsweekblad *De Heilige Familie* lezen. De pastoor uit *Onnozele kinderen* ontleende tijdens de catechismusles zelfs voorbeelden aan dit weekblad, waarin volgens De Jong 'tendenzverhaaltjes' stonden.¹¹¹

In de novelle *Flierefluïters tussenkomst* (1929) tenslotte leest Mels, één van de hoofdpersonen uit het verhaal, in een almanak, waarin hij op zoek was '... naar de datums, waarop de koe en de merrie gedekt waren'. De almanak, een kalenderboekje, verscheen jaarlijks en bevatte informatie over onder andere de jaarmarkten in de Brabantse gemeenten, heiligendagen, korte verhalen en moraliserende versjes en gedichten.¹¹²

Ketelmuziek in de Westhoek

Het dorp van Merijntje Gijzen was in rep en roer toen de pastoor ontdekte dat er regelmatig geld verdween uit het offerblok in de kerk. Na enige tijd werd de dader door de geestelijke in de kraag gevat. De koster was de dief.

De pastoor wilde de misdadige koster met stille trom laten vertrekken, maar toen de dorpsbewoners hier achter kwamen, werd er om wraak geschreeuwd. De tongen kwamen los en van de koster, die farizeeër, werd gezegd dat hij nog '... fijner dan gemalen poppestront' was; '(d)e fijnen zijn de mijnen, zei de duivel...' Van de kostersvrouw, 'die gevreesde klappaai'¹¹³, werd beweerd dat ze met minstens een stuk of vijf ontroostbare weduwnaars van het dorp achter de heggetjes had liggen kroelen. In het verhaal van De Jong ontstaat er een 'formeel oproer':

In De Heen stond een huisje waarin een Merijntje Gijzen heeft gewoond. (Fotocollectie gemeente Steenbergem)

'Tegen de avond was heel het dorp met ketelmuziek naar de woning van het geschand-
vlekte echtpaar getrokken, en had een hels concert gegeven met potdeksels, pepieren
toeters, rommelpotten en lege tonnetjes, die met dikke knuppels bebeukt werden. Ze
hadden gegild, geblaft, als katten gemiauwd, getierd, gefloten en een spektakel gemaakt,
waar ze dan zelf steeds opgewondener van waren geworden'¹¹⁴

In de historiografie staat deze vorm van oproer bekend als 'charivaresk gedrag'.
Anton Blok noemt 'charivari' een specifieke vorm van volksrechtspleging:
'Personen die inbreuk hebben gemaakt op de ongeschreven regels van de
gemeenschap, met name voorschriften op het gebied van huwelijk en
seksualiteit, worden gewoonlijk tegen het vallen van de avond onder begelei-
ding van lawaai blootgesteld aan openbare vormen van bespotting'.¹¹⁵
In kleine, vaak geïsoleerde gemeenschappen werden mensen die de (onge-
schreven) regels hadden overtreden, door de bewoners gestraft. A. Blok noemt
deze bestraffing een purificatie-ritueel; de misdaden van de overtreders
moesten door de dorpsbewoners gezuiverd worden, met veel lawaai in dit geval.
In het geval van de koster werd er ook een lied gemaakt:

Eén Suuske die stool d'r uit den offerblok,
Eén Aantje die lichtten al d'r rokskes op!
Eén falderalderoa! Eén falderalderoel!
Eén ze kapte de piespot al op oons moel!¹¹⁶

In de ongepubliceerde novelle *De droeve geschiedenis van Suuske den Bult*
beschrijft De Jong een ander purificatie-ritueel.¹¹⁷ De Patta,¹¹⁸ de vrouw van de
'kroates'¹¹⁹ Suuske, '... was een stadsmid, afkomstig uit de 'vijfde wijk', een
beruchte buurt waar het schuim van de bevolking samenhokte'. De Patta, was
zeker geen schoonheid, maar ondanks dat was geen man veilig voor haar ver-
leiding; ze was haar echtgenoot Suuske dan ook regelmatig ontrouw. Op een
dag vertrok ze met Gillis Nuiten, die getrouwd was en kinderen had, naar Ant-
werpen. Bij hun terugkeer werd Gillis door z'n vrouw onder handen genomen
en de volkswode richtte zich op de Patta, dat '... wijf dat de duivel in haar
bloed had'. De bewoners van het kleine dorp hadden meer dan genoeg van het
laakbare gedrag van de Patta. Het volksoproer dat plaatsvond, begon met een
stuk of wat opgeschoten jongens en meiden, die met potdeksels, handvegers en
blikken de Patta een serenade van ketelmuziek brachten. De rest van de dorps-
bevolking sloot zich bij de groep aan. Al joelend en schreeuwend werd het
gedrag van de vrouw van Suuske den Bult hevig bekritiseerd.¹²⁰

Volksgeloof en religie

In 1912 schreef A.M. de Jong dat de boerenarbeiders uit de Westhoek met hun
zieleheil nog grotendeels in de Middeleeuwen stonden.¹²¹ Dit zou een verklar-
ing kunnen zijn voor het feit dat het volksgeloof (de *heidense* verhaalcultuur –
waarin geesten, spoken en heksen een belangrijke rol spelen) een prominente
plaats innam in het dagelijkse leven.

In de novelle *Flierefluiters tussenkomst* verwerkte De Jong een aantal fantasti-
sche verhalen, die hij in zijn kinderjaren had gehoord:

'... de historie van de Flodder, die de mensen op de nek sprong en zich door hem liet
dragen (); de Lange Wapper, wiens benen 's nachts als een poort over het begin van de

dorpsweg plachten te staan, terwijl zijn machtige reuzenlichaam zich in de duisternissen des hemels verloor: slechte mensen moesten onder zijn benen door gaan en heel erge deugnieten gaf hij een duw in de rug, dat ze tot het midden van het dorp voortgaloppeerden zonder stil te kunnen staan; de Witte Non van de Bijlandse weg, die zwijgend voor je uit zweefde en je af en toe smekend aankeek met haar grote, droeve, dof-glanzende ogen; de Spookhond, die in de buurt van de stad opereerde, een geweldig groot, zwart beest met roodgloeiende ogen, een rinkelende ketting aan zijn hals, en die een eind met je meeliiep en z'n monsterachtige kop tegen je schouder wreef, want hij was bijna zo groot als een paard; ontmoetingen van stropers en jagers met behekste beesten in polder of bos...¹²²

Iedere dorpeling had deze verhalen als kind al honderd maal gehoord, maar telkens werden ze opnieuw verteld; deze geschiedenissen verveelden nooit, ze bezorgden de toehoorders een 'plezierige huivering'.

In *Flierefluiters tussenkomst* ontmythologiseerde De Jong deze spookverhalen, door ze als '(m)erkwaardige ongeschonden overblijfselen uit het Germaanse heidendom' te typeren. Deze fantastische verhalen hadden de eeuwen en het christendom getrotseerd: '... als een onuitroeibaar bijgeloof' leefden deze verhalen 'in de zielen van de door onbegrepen, verwarde mystiek verbijsterde eenvoudigen van geest'.¹²³

Martien J.G. de Jong heeft in zijn studie *De duivel op de lijkwagen* een aantal spookgeschiedenissen, legenden en historische sagen uit westelijk Brabant bijeengebracht en toegelicht. A.M. de Jong wordt in deze studie aangehaald als bron van diverse verhalen. De geschiedenis van de Witte Non – die abdis was van een klooster dat eens aan de Bijlandse weg had gestaan, maar door de Spanjaarden verwoest werd en daarom spookte zij rond in de buurt van De Heen – bleek in de jaren vijftig bij niemand in het dorpje bekend te zijn (M.J.G. de Jong verrichtte toentertijd blijkbaar een oral history-onderzoek *avant la lettre*). Het verhaal van de Witte Non is echter wel in Zeeland bekend.¹²⁴ Wellicht heeft A.M. de Jong dit spookverhaal opgedaan tijdens een van zijn vakanties bij familieleden in Zeeland (vgl. pag. 6).

De geestelijkheid was fel gekant tegen het voortbestaan van deze heidense verhalen. In *Het verraad* liet A.M. de Jong dan ook een pastoor optreden die zijn parochianen vermanend toesprak, omdat zij een oude, wijze vrouw als heks stigmatiseerden. Wat was er gebeurd? An Nollebaart stond in de omgeving bekend als een gevaarlijke toverheks. Op een nacht werd haar dorpsgenoot Kees van Til door een grote zwarte kat belaagd. De man gaf het beest met zijn stok een klap op de kop. De morgen na dit incident had An Nollebaart een blauw oog en al snel ging het praatje, dat zij in de gedaante van een zwarte kat Kees van Til had lastig gevallen. 'Dezelfde week werd de vette zeug van Kees van Til ziek, en toen wist iedereen hoe laat het was'.¹²⁵

De vraag is of De Jong dit 'klassieke heksenverhaal'¹²⁶ heeft gehoord uit de mond van een van zijn 'informanten' (zijn 'bronnenmateriaal'), of dat hij het ergens heeft gelezen en daarna verwerkt in zijn roman. Er schuilt echter wel een kern van waarheid in dit verhaal: er wordt namelijk duidelijk dat rond 1900 de bewoners van die streek geloof hechtten aan bovennatuurlijke verklaringen. Eén van de taken van de geestelijkheid was dit bijgeloof te bestrijden. In *Flierefluiters tussenkomst* was het dorp in rep en roer: er deden verhalen de ronde dat het spookte op het 'Waterhoevke', de boerderij van Mels Verhagen. Op zondagmorgen preekte '... meneer pastoor in de mis tegen het verfoeilijke

A.M. de Jong, Adrianus Remiëns en George van Raemdonck op weg naar 'Een artistiek evenement ten platten lande', beschreven in het boek *Vrolijke Vertelsels* (1925). Het verhaal speelt zich af in Halsteren.

bijgeloof, waarschuwde zijn parochianen tegen de inblazingen des duivels, die christenzielen op heidense paden lokte, lachte verachtelijk om alle keukenmeidenverhalen over spoken en geesten en zei, dat volwassen mensen zich schamen moesten om nog aan zulke bakersprookjes te geloven'.¹²⁷ De parochianen echter trokken zich niets aan van meneer pastoor.

A.M. de Jong is in de periode dat hij in De Heen woonde, nog enkele jaren misdienaar geweest '... onder 't goei pastoorke' Kriellaars'. (J.B. Kriellaars was van 1892-1900 pastoor van de Heense parochie.) De pastoor kwam vaak op bezoek bij het gezin De Jong en het schijnt dat de kleine Adriaan, een kwiek ventje, een speciaal plekje innam in het hart van 't goei pastoorke.¹²⁸

In de Merijntje-cyclus komt de preoccupatie van A.M. de Jong met de rooms-katholieke religie duidelijk tot uiting. Hij liet zijn geesteskind worstelen met allerlei ingewikkelde theologische problemen, maar gelukkig was er de oude, lieve pastoor die zijn bezwaard gemoed verlichtte. Toen de oude pastoor stierf en er een nieuwe geestelijke kwam die geen begrip kon opbrengen voor

Merijntje's worstelingen met het geloof, veegde De Jong, socialist in hart en nieren, de vloer aan met de katholieke religie.¹²⁹

De Franse historicus J. Delumeau definieerde het christelijke geloof als een '... politiek-religieus systeem met een geheel van eigen structuren, waarvan de grondslag gevormd werd door de parochie'. De kerk was het kader waarlangs het dagelijks leven zich bewoog. De mensen werden als het ware van de wieg tot het graf vergezeld door de kerk: (gezamenlijke) gebeden, rituele daden en diverse vieringen werden geacht inhoud aan het leven te geven.¹³⁰ De Jong heeft de opvatting dat de kerk (naast de volkscultuur) het dagelijkse leven beheerste in zijn Brabantse romans uitgewerkt.

In het misdienaartje Merijntje Gijzen zitten ongetwijfeld veel persoonlijke herinneringen van De Jong, die immers ook misdienaar was geweest. De opleiding tot misdienaar wordt door de schrijver dan ook uitgebreid beschreven. Het Latijn van de mis werd hem bijgebracht door de koster, '... die ook kleermaker, barbier en kaarsenmaker was en bovendien een winkel had van kerkboeken, paternosters en heiligenbeeldjes'.¹³¹

In 'Herinneringen uit mijn jeugdland' heeft hij de rol van de religie treffend getypeerd:

'Als in overoude tijden bleef het leven saamgedrongen rond de kerk, in altijd weerkerend, vertrouwd rytme, waar elk jaar in elke fase nieuwe herinneringen zich knoopten aan de oude.'¹³²

Het dagelijks leven was sterk verweven met het geloof. Na het uitbundige carnavalsfeest kwam de vastentijd, waarin de mensen zich bezonnen op 'het bloedige drama van de passie Onzes Heren'. Met Pasen, 'als alle klokken na

A.M. de Jong op vierenveertigjarige leeftijd,
getekend door Jan Boon (1932)
(Collectie Letterkundig Museum 's-Gravenhage)

dagenlang zwijgen vrolijk klepten', werd de opstanding gevierd. In de mei-maand bad men met innige devotie tot Maria. En dan '(h)et stralende Pinksteren, als de misdiendertjes in rode togen voor het altaar zaten, de mooiste zilveren bellen rinkelden, en het leven wijd open ging naar den vollen zomer'. Sint Hubertus, de patroonheilige van de jacht en de beschermer tegen hondsdoelheid, werd op 3 november gevierd; de 'ùbkesbroodjes' die speciaal voor deze heilige werden gebakken, waren zacht aan de tanden en zoet in de mond. Kerstmis was de tijd van de gewijde stilte. De kinderen trokken zingend rond op dag van Sint Maarten (11 november), Nieuwjaarsdag en Driekoningen (6 januari), maar het hoogtepunt was natuurlijk met 'Onnozele Kinderen' (28 december), als de kinderen een dag lang de baas mochten spelen in huis.¹³³

41

Besluit

Heeft De Jong een romantisch beeld van het platteland gecreëerd?

Deze vraag stel ik hier, omdat in de tijd waarin hij aan zijn oeuvre werkte, het beeld van het platteland door de katholieke en de protestants-christelijke media nogal eens werd geïdealiseerd:¹³⁴ het leven in de grote stad was gevaarlijk, overal dreigde gevaar; terwijl op het platteland het echte leven nog werd geleefd, hìer was het veilig.¹³⁵

Bij een romantisch beeld van het platteland zou zijn werk als historische bron voor het dagelijkse leven in de Brabantse Westhoek minder bruikbaar zijn geweest. Echter: de mooie, idyllische aspecten van het plattelandleven werden door hem niet extra benadrukt. De harde kanten van het bestaan, het overleven, is juist een regelmatig terugkerend thema en De Jong, die als socialist de misstanden aan het licht wilde brengen, heeft dit dan ook breed uitgewerkt.¹³⁶

De socialistische levensbeschouwing van De Jong heeft er mede toe bijgedragen dat zijn werk een hoog 'werkelijkheidsgehalte' bezit. Hij was ervan overtuigd dat de (chaotische) werkelijkheid van het leven door romanciers in een overzichtelijk verband moest worden geplaatst, ... zóo dat zijn lezers het leven beter leren begrijpen'.¹³⁷ Door het beschrijven van de werkelijkheid, aldus De Jong, zouden de lezers tot het socialisme komen. Dat hij (soms) ook verstaan werd, wordt bijvoorbeeld duidelijk uit een brief van een lezer uit 1941, die hem schreef over de Merijntje-cyclus: 'Niet alleen hebben deze boeken mij vele genotvolle uren geschonken, doch ze hebben mij ook nader tot het socialisme gebracht.'¹³⁸

Het leven van de arme landarbeidersgezinnen uit zijn geboortestreek is een overheersend thema in zijn oeuvre. Hij kende het leven van deze mensen uit eigen ervaring; hij was vertrouwd met díe werkelijkheid. Het feit dat hij niet ondergebracht wenste te worden bij de Brabantse schrijvers – 'het provincialisme', zoals hij zelf smalend noemde¹³⁹ – betekent dat hij zichzelf met zijn boeken op een hoger plan stelde: hij wilde literatuur schrijven die het zogenaamde provincialisme oversteeg; literatuur die algemene thema's als goed en kwaad, leven en dood, heer en knecht, haat en liefde in zich had.¹⁴⁰ De Westhoek van Brabant was zijn inspiratiebron, maar hij wenste zich er niet mee te identificeren. Zijn literatuuropvatting en het sterk autobiografische karakter van een groot deel van zijn oeuvre, maken dat A.M. de Jong een waardevolle bron is voor de bestudering van het dagelijkse leven in de Westhoek.¹⁴¹

De Amsterdamse beeldhouwer A. Remiëns,
de schilder-tekenaar G. van Raemdonck en
A. M. de Jong met zijn hond Wolf voor
de woning Sinte Crijn, 13 juli 1926
(Fotocollectie Jos Rampart te Halsteren)

De wereld van Merijntje Gijzen die De Jong heeft beschreven, was zijn eigen wereld:

‘Een volledige wereld, groot en toch vertrouwd, vol geheim en toch gekend. Met het kleine witte huis in het midden, waar bij vader en moeder veiligheid was, heul en troost voor alle gevaar en schrik van buiten. Een leven vol raadselen en verwonderingen, waarvoor de grote mensen een glimlach hadden of een verklaring, die ze altijd verschoven naar later, als je groter zijn zou...’¹⁴²

J.A. Dane

Noten

1. A.M. de Jong, 'Herinneringen uit mijn jeugdland', Antoon Coolen (red.), *Land en volk van Brabant* (Amsterdam 1950) 240-249, aldaar 248.
2. A.M. de Jong, *Studies over litteratuur. Mede ten dienste van studerende onderwijzers* (Almelo z.j. [1912]) 92.
3. Het westen van Noord-Brabant wordt door mij hier Westhoek (met een hoofdletter W) genoemd. Onder de Westhoek versta ik het gebied waarin de volgende plaatsen liggen: De Heen, Nieuw-Vossemeer, Steenbergen, Welberg, Kruisland, Oud-Gastel, Stampersgat, Standdaarbuiten, Noordhoek, Klundert, Fijnaart, Heijningen, Willemstad, en Dinteloord.
4. *Studies over litteratuur*, 92.
5. *Ibidem*, 92-93.
6. Zie bijvoorbeeld Ton Dekker, 'Op zoek naar de verteller van volksverhalen', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift (AST)* 19/2 (1992) 60-84.
7. A.M. de Jong, *Studies over litteratuur*, 93.
8. In het *Tabellarisch overzicht van de staat van het Openbaar Lager Onderwijs in Noord-Brabant op 1 januari 1877* (Bijlage A. bij hoofdstuk VIII van het Provinciaal Verslag van Noord-Brabant in 1876) 34-35, valt op te maken dat de lagere school in Nieuw-Vossemeer in 1873 gesticht of verbouwd is (het overzicht geeft hierover geen uitsluitel). Door het levensbericht dat A.J. Straatman heeft geschreven van de Dinteloordse pedagoog en onderwijzer J. Geluk (1835-1919), *Paedagogische studiën. Maandblad voor opvoeding en onderwijs* XIX (1938) 179-187, weten we dat Nieuw-Vossemeer tijdens de kindertijd van Jan Geluk – dus in ieder geval vóór 1850 – een onderwijzer had, te weten meester Van Aniel. De vader van A.M. de Jong, zo mogen we aannemen, zal tijdens zijn kinderjaren lager onderwijs hebben genoten, waardoor hij in ieder geval enige kennis moet hebben gehad van lezen en schrijven. Over onderwijs en leescultuur in Nederland in de negentiende eeuw, zie o.a. D. van Lente, 'De markt voor drukwerk', H.W. Lintsen, *Techniek In Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890* Deel II (Zutphen 1993) 181-197.
9. Martien J.G. de Jong schrijft in zijn artikel 'Flierefluiters apostel': 'Zijn grootouders konden lezen noch schrijven; zijn vader nauwelijks', A.M. de Jong – *leven en werk – zes voordrachten* ('s-Hertogenbosch 1981, uitgave van Het Noordbrabants genootschap) 30-47, aldaar 40. [Dit artikel is een bijgewerkte versie van het gelijknamige opstel uit Martien J.G. de Jongs bundel *Flierefluiters apostel. Mening en meningsverschillen* (Leiden 1970) 9-28.] In een interview uit 1941 zegt A.M. de Jong: 'Mijn vader en moeder waren verwoede lezers. Maar wát lezen zij? De geweldige colportageromans, die in die dagen aan de arbeiders als 'geestelijk voedsel' werden voorgezet: vrijwel het eenige dat zij kregen. Om er een te noemen: 'Anita de Mondeza of de strijd om Cuba'. Romantiek van de vullisbak.' H.G. Hoekstra, 'In gesprek met A.M. de Jong', *Den Gulden Winckel*, februari/maart 1941, 2-4, aldaar 3.
10. *Studies over litteratuur*, 93.
11. A.M. de Jong schrijft in zijn *Studies over litteratuur*, 94-96, dat hij bij toeval jaren later het beduimelde exemplaar van het volksboek 'De Vrouwenpeeler' in een kast, onder allerlei rommel terugvond. Door het lezen in dit boek, waarin 'wonderlijke houtsneden tusschen de tekst, met dikke lijnen' stonden, kwamen de herinneringen aan zijn kindertijd in Brabant naar boven.
12. Martien J.G. de Jong, 'Flierefluiters apostel', 35-36.
13. Voor het schrijven van dit artikel heb ik een aantal Brabantse romans en novellen van A.M. de Jong bestudeerd. De Merijntjeyklus: *Het verraad* (1e druk 1925); *Flierefluiters oponthoud* (17e druk 1929 – 1e druk 1926); *Onnozele kinderen* (11e druk 1929 – 1e druk 1928); *In de draaikolk* (11e druk 1929 – 1e druk 1928). *De Rijkaard* (2e druk 1928 – 1e druk 1928). *Flierefluiters tussenkomst* (4e druk 1929 – 1e druk 1929).
14. Over egodocumenten, zie: R. Dekker, 'Egodocumenten en (litteratuur)geschiedenis',

- Biografie Bulletin* 3 (1993) 102-112; idem, 'Egodocumenten: een literatuuroverzicht', *Tijdschrift voor geschiedenis* 101 (1988) 161-190.
15. De biografische gegevens in dit artikel zijn o.a. afkomstig uit de Collectie A.M. de Jong; M. Boumans, F. Debets & G. Verlaan, *A.M. de Jong. Merijntje Gijzens Jeugd en het sociaal-democratie ontwikkelingswerk* (Nijmegen 1977), Hoofdstuk 1., 'A.M. de Jong (1888-1943)' 1-107, bevat een schat aan biografische gegevens over De Jong; J. van der Bol & M.A. de Jong, *Kijk, A.M. de Jong* (Amsterdam 1980) 1-9; over Nieuw-Vossemeer, zie: G.J. van Donschot, *Enige hoofdstukken uit de geschiedenis van de gemeente Nieuw-Vossemeer vanaf 1809* (Publikaties van het Archiveriaat 'Nassau-Brabant', no. 56, januari 1981).
16. A.M. de Jong, *Metgezellen. Vertellingen over honden* (A.J.G. Strengholt's Uitgeversmaatschappij N.V./Amsterdam 1949; 2e druk) 19-20.
17. *Metgezellen*, 20-21.
18. Op de waarde van het geheugen voor de historische wetenschap wil ik hier niet verder ingaan. Ik ben van mening dat de herinnering wel degelijk een waardevolle bron kan zijn, mits de onderzoeker zich bewust is van de tekortkomingen van het menselijke geheugen. Dezelfde soort problemen doen zich voor bij *oral history*: in de loop van een mensenleven worden gebeur-
- tenissen (herinneringen) immers gekleurd. Zie voor de problemen van oral history o.a.: Groniek, *Gronings historisch tijdschrift* 12 (1979/no. 65), speciaal nummer over oral history; J. Talsma, 'Van horen zeggen... Enkele opmerkingen over het gebruik van mondelinge mededelingen als bron voor historisch onderzoek', *Theoretische Geschiedenis* 4 (1977) 132-148. Zie ook: R. Perks, *Oral history. An annotated bibliography* (London 1990). Een voorbeeld waarin het geheugen een uitermate controversiële rol speelt, is de Israëliische rechtszaak rondom de persoon van John (Ivan) Demjanjuk, 'de beul van Treblinka'. Zie bijvoorbeeld W.A. Wagenaar, 'Hij is dus niet Ivan de Verschrikkelijke', *NRC Handelsblad*, 29 juli 1993 [opiniepagina].
19. W.P. Blockmans, C.A. Davids, E.K. Grootes, 'Inleiding', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 10 (1984/no. 35) 223-227, aldaar 223; themanummer over 'Literatuur als bron voor sociale geschiedenis'.
20. *Ibidem*, 223-224.
21. G.H. 's-Gravesande (1882-1965) was dichter, kunstredacteur van *Het Vaderland* en pleitbezorger van de Nederlandse letterkunde. Voor zijn levensbericht, zie: F.E.A. Batten, 'Goverdus Henricus 's-Gravesande Pannekoek', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* (1968-1969), 126-136.
22. G.H. 's-Gravesande, 'Al pratende met... A.M. de Jong', *Den Gulden Winckel* 27 (1928) 67-73, aldaar 73.
23. A.M. de Jong, *De Vreemde broeders. Een Brabantse roman* (Amsterdam, N.V. Em. Querido's uitgeverijmaatschappij 1940, 2e druk [1e druk 1940]) 75. *De vreemde broeders* is het eerste deel van de trilogie *Het geslacht Verhagen*; de andere twee delen zijn *Poeske* (1941) en *De heks van de Riethoek* (1942).
24. 'Flierefluiter' is in de Merijntje-cyclus de bijnaam van Tiest Verduld. In *Flierefluiter oponthoud*, 19, wordt deze bijnaam door De Jong toegelicht. Een Flierefluiter was in het dialect van de streek een lanterfanter: 'Geen mens had hem ooit zien werken. Rusteloos zwierf hij rond, en kwam met duizend losse streken aan de kost. Hij was muzikant en marskramer, maar werd ook gezocht als geneesheer voor allerlei kwalen, die hij genas door 'overlezing', of door het voorschrijven van kruiden, die langs de dijken of in het bos groeiden. Hij speelde op alle instrumenten, maar de fluit was zijn lievelingsinstrument. Overal waar feest werd gevierd, kon je hem vinden.' Hij verscheen op kermissen, bruiloften, carnaval. Flierefluiter leunde 's winters ook met garen en band, knoopjes, kammetjes en spiegels; hij was een echte verhalenverteller; en was op de hoogte van alle schandalen uit de streek. In Vlaanderen wordt de levenslustige

- Flierenfluitersfiguur 'Pallieret' genoemd (zie ook de gelijknamige roman van Felix Timmermans, 1916).
25. A.M. de Jong, *Flierefluiters oponthoud* (Em. Querido's Uitgevers-mij Amsterdam 1929, 17e druk [1e druk 1926]) 23.
26. G.H. 's- Gravesande, 'Al pratende met... A.M. de Jong', 72.
27. A.M. de Jong, *In de draaikolk* (Amsterdam 1929, elfde druk [1e druk 1928]) 208.
28. Martien J.G. de Jong, 'Merijntje Gijzen. De hele wereld is zijn plaats', *De Stem. Dagblad voor Zuidwest-Nederland*, 29 maart 1969, blz. 17. M.J.G. de Jong gaat in dit artikel in op de vraag wat nu werkelijkheid en verdichting is in de romans van zijn naamgenoot. Zijn antwoord is dat de schrijver zijn boeken niet heeft geschreven om een '[...] wetenschappelijk verantwoorde geschiedenis van de streek te geven, of het leven in één bepaald dorp te beschrijven'.
29. *Ibidem*.
30. A.M. de Jong, 'Herinneringen uit mijn jeugdland', 240-243.
31. 'Herinneringen uit mijn jeugdland', 243. Zie voor een uitgebreide analyse van de sociale verhoudingen: Jan Stroop, 'Sociale aspecten van het dialect in het werk van A.M. de Jong', *A.M. de Jong. Zes voordrachten* ('s-Hertogenbosch 1981; Het Noordbrabants Genootschap) 48-66.
32. G.H. 's-Gravesande, 'Al pratende met... A.M. de Jong', 71.
33. Kees Fens, 'Miljoenendans van Merijntje Gijzen', *De Tijd*, 10 oktober 1968.
34. J. van der Bol & M.A. de Jong (samenstelling) *Kijk, A.M. de Jong. De schrijver in beeld* (Amsterdam 1980) 41, 67. Deze drie delen verschenen bij Em. Querido's Uitgevers-Mij te Amsterdam, zowel in een gebonden als in een ingenaaide uitgave. In 1931 verscheen *Merijntje Gijzens Jeugd* (vier boeken) in één deel in een zogenaamde dundrukuitgave: een unicum voor Nederland.
35. Jan Stroop, 'Sociale aspecten van het dialect in het werk van A.M. de Jong', 48, heeft de indruk dat De Jong in Brabant nauwelijks een lezerspubliek had.
36. Collectie A.M. de Jong, brief van mw. De Kock, Dinteloord, 8 november 1941.
37. Collectie A.M. de Jong, brief van mw. L.J. v/d Werf-Bolier, Scherpenisse. Uit de brief wordt niet duidelijk of de bakker zijn boeken incidenteel uitleende, of dat hij een particuliere uitleenbibliotheek had.
38. G.H. 's-Gravesande, 'Al pratende met... A.M. de Jong' (1928), 71 (de cursivering in dit citaat is van mijn hand). In 1941, dus 21 jaar na het interview met 's-Gravesande (zie: G.H. Hoekstra, 'In gesprek met A.M. de Jong', 2 [beide interviews verschenen in *Den Gulden Winckel*]) verwoorde hij het zelfde standpunt.
39. H.G. Hoekstra, 'In gesprek met A.M. de Jong', 2.
40. Rob Schoemaker, 'Rode nostalgie in Brabant', *NRC/Handelsblad*, 4 mei 1988 ('Achterpagina', blz. 18). Zie ook: Michel de Koning, 'Gebroken geweren en domme autoriteiten', *Brabants Nieuwsblad*, 17 mei 1985.
41. Zie bijvoorbeeld het (sterk autobiografische) artikel 'Acht-urendag', *De Nieuwe Stem. Algemeen onafhankelijk weekblad der jongeren* 1 (1919) 254-256 [gepubliceerd onder het pseudoniem Frank van Waes].
42. Dr. C. Tazelaar, *A.M. de Jongs Merijntje Gijzen-cyclus* (Amsterdam 1929; Uitgeversmaatschappij Holland) 72-73. (Dit boek is de samenbundeling van een aantal artikelen die eerder zijn verschenen in het tijdschrift *Stemmen des Tijds*.) Zie voor een oordeel over het boek van dr. C. Tazelaar: Martien J.G. de Jong, 'Flierefluiters apostel', 35.
43. H.G. Hoekstra, 'In gesprek met A.M. de Jong', 4.
44. A. Blok, 'Tijd en tragedie. De relatieve autonomie van klassieke romans en drama's', *De Gids*, 137 (1974) 701-108; zie ook Pieter de Meijer, 'Werken aan verhalen. Verhalen van een universiteit', *Raster* no. 61 (1993) 145-158.
45. J. Goudsblom, 'Problemen bij de sociologische studie van romans', J. van Bremen, S. van der Geest & J. Verrips, *Romanologie. Essays over antropologie en*

- literatuur (Amsterdam 1979) 1-18, aldaar 6.
46. *Metgezellen*, 37.
47. Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, 's-Gravenhage, Collectie A.M. de Jong (J. 4201) [in het vervolg als: Collectie A.M. de Jong], biografische gegevens.
48. Boumans (e.a.), *A.M. de Jong. Merijntje Gijzens Jeugd en het sociaal-democraties ontwikkelingswerk* (Nijmegen 1977) 7-8 (noot 103).
49. Collectie A.M. de Jong, Brief aan de gebroeders Warffemius, d.d. 7 augustus 1905.
50. *Ibidem*.
51. Martien J.G. de Jong, *De Stem*, 29 maart 1969.
52. Collectie A.M. de Jong, brief aan K.F. Proost, 11 oktober 1917.
53. Zie G.H. 's-Gravesande, 'Al pratende met... A.M. de Jong', 68. 's-Gravesande schrijft dat hij nog nooit van Nieuw Borgvliet had gehoord en zocht in een aardrijkskundig woordenboek naar de plaats, maar vond deze niet. In een gemeentegids trof hij achter Nieuw Borgvliet de afkorting 'bo' aan: bewoond oord.
54. Collectie A.M. de Jong, brief van Co de Jong, 31 oktober 1925.
55. Dirk Coster schrijft in zijn artikel 'A.M. de Jong in 1943 vermoord. Herinneringen aan een vriendschap', *Verzamelde Werken* 10 (Leiden 1970) 198-214, aldaar 199: 'Brabant was een zo grote liefde in zijn hart, dat daar niets meer bij kon.' [Eerder verschenen in *Kentering* 5 (1963) 53-67.]
56. Zie hierover o.a. Jos Rampart, *Een onderzoek naar de relatie tussen A.M. de Jong en George van Raendonck* (Publikaties van het archiveriaat Nassau-Brabant, no. 59, november 1981); J. Kooijman en H. Stoovelaar (samenstelling) *Bulletje & Boonestaak* (Amsterdam 1979; catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in het A.M. de Jonghuis te Nieuw-Vossemeer, van 5 juli-21 september 1979).
57. Jos Rampart, *Een onderzoek naar de relatie tussen A.M. de Jong en George van Raendonck*, 20. Rampart sprak met mw. A. van Raendonck op 25 augustus en 24 september 1977 en op 16 oktober 1978 te Edegem in België.
58. A.M. de Jong, 'Stroepersdrama', *Groene Amsterdammer*, 1929 (Kerstnummer) 33-35. [Aanwezig in de Collectie A.M. de Jong.]
59. Bij Iet en Henk Walder. In de tijd dat De Jong in Nieuw Borgvliet (nabij Bergen op Zoom) woonde, was hij lid van de SDAP-fractie te Bergen op Zoom; Henk Walder was een fractiegenoot.
60. Zie over de moord op A.M. de Jong o.a.: L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* 7 ('s-Gravenhage 1976; wetenschappelijke editie) 1269; Martien J.G. de Jong, 'A.M. en de Tweede Wereldoorlog. Onthullingen over de sluipmoord op A.M. de Jong', *Brabantia* oktober 1988, blz. 17-19; M. Boumans (e.a.), *Merijntje Gijzens jeugd en het sociaal-democraties ontwikkelingswerk*, 61, 107 (noten 334-341).
61. Dirk Coster, 'A.M. de Jong in 1943 vermoord', 214.
62. M. Bouman, F. Debets & G. Verlaan, *A.M. de Jong. Merijntje Gijzens Jeugd en het sociaal-democraties ontwikkelingswerk* (Nijmegen 1977).
63. Vanaf 30 maart 1912 kreeg *Het Volk* een wekelijks bijvoegsel: 'Het Zondagsblad'. Hierin werden o.a. gedichten, korte verhalen en informatieve artikelen geplaatst.
64. Zie: *A.M. de Jong. Merijntje Gijzens Jeugd en het sociaal-democraties ontwikkelingswerk*, 15. Later heeft De Jong het pseudoniem 'Frank van Waes' gebruikt voor antimilitaristische schetsen en verhalen.
65. *Het Volk*, bijvoegsel 'Het zondagsblad' 1912: 30 maart (I); 6 april 1912 (II); 13 april (III); 20 april (IV); 27 april (V); 4 mei (VI); 11 mei (VII); 16 juni (VIII); 13 juli (X). Er is waarschijnlijk verkeerd doorgeteld, want nummer IX is nooit gepubliceerd.
66. *Het Volk*, Zondagsblad, 30 maart 1912.
67. *Het Volk*, Zondagsblad, Dorpsgeschiedenissen V, 'Suus de Smid', 27 april 1912.
68. *Het Volk*, Zondagsblad, Dorpsgeschiedenissen VII, 'Van de stroopers die niets schoten en toch wilden aten', 11 mei 1912.
69. *Het Volk*, Zondagsblad, Dorpsgeschiedenissen X, 'Van Anton, de huzaar', 13 juli 1912.

70. *De Rijkaard*, (Amsterdam 1928, Em. Querido's Uitgeversmaatschappij) 7.
71. *Ibidem*, 8.
72. *Ibidem*, 13, 9.
73. *Ibidem*, 16, 17.
74. *Ibidem*, 25. In *Flierefluiters oponthoud*, 14, heeft Merijntje Giizen een spaarpot voor de kermis. Met dit spaargeld '[...] zou ie voor z'n moeder een peperkoek kopen, waar met witte suikerletter opstond: 'Voor Moeder', of 'Voor uw kermis'".
75. *De Rijkaard*, 12, 13, 14.
76. H.G. Hoekstra, 'In gesprek met A.M. de Jong', 4 (cursivering in het citaat van mijn hand).
77. *De Rijkaard*, 73-81, citaten op blz. 75-76, 80.
78. *Ibidem*, 55. Zie ook: P.A. Barentsen, 'het gezinsleven in het oosten van Noord-Brabant', *Mensch en Maatschappij* 2 (1926/no. 1) 44-60, aldaar 47.
79. W. van Ham, 'In Flierefluiters voetspoor', *Brabantia* 18 (1969) 140-144, aldaar 140.
80. W. van Ham, 'Westbrabantse dorpsplattegronden', *Brabantia* 16 (1967) 125-133; *Dorpen in Brabant* (Noorbrabants Museum, catalogus van de gelijknamige tentoonstelling, 12 mei - 9 juli 1978) 8-9; andere benamingen voor het 'flakkeese type' zijn: 'kerkring-voorstraat-dorpen', 'kreekdorpen' en soms de naam 'damdorpen'.
81. Voor een uitgebreide beschrijving van dit type dorp, zie *Dorpen in Brabant*, 8; W. van Ham, 'Westbrabantse dorpsplattegronden', 129-130; W. van Ham, 'In Flierefluiters voetspoor', 143-144.
82. W. van Ham, 'In Flierefluiters voetspoor', 143-144 (cursivering in het citaat is van mijn hand).
83. *Het Volk*, Zondagsblad, Dorpsgeschiedenissen I, 30 maart 1912.
84. Collectie A.M. de Jong, biografische gegevens.
85. Collectie A.M. de Jong, manuscript *Gilles Vermeer*, gedateerd op 2 juni 1915; voor een vergelijking met Oostbrabant, zie: P.A. Barentsen, 'Het gezinsleven in het oosten van Noord-Brabant', 56-57.
86. *Ibidem*.
87. *Het Verraad*, 67.
88. Zie voor gegevens over folklore, zeden en gebruiken bij zwangerschap en geboorte: P.E.G. van der Heijden, *De zorg voor moeder en kind in Noord-Brabant* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam, 1924) 1-32.
89. *Gilles Vermeer*.
90. *Het Verraad*, 85-86.
91. *Het Verraad*, 11.
92. *Het Verraad*, 100.
93. *Het Verraad*, 216-217.
94. *Flierefluiters oponthoud*, 114.
95. P.-N. panken, *Liederen Rijmen & Kinderspelen uit Noord-Brabant* (Brecht 1899; uitgeverij en drukkerij L. Braeckmans) 83, geeft een variant op dit kinderrijmpje: 'Eens gegeven Blijft gegeven Afgenomen Is gestolen Driemaal door de hel gevlogen'.
96. *Flierefluiters oponthoud*, 15; zie ook: *Onnozele kinderen*, 128-129.
97. *Flierefluiters oponthoud*, 119.
98. *Het Verraad*, 100.
99. De 'onnozele kinderen' zijn de onschuldige kinderen van twee jaar en jonger die op bevel van koning Herodes te Bethlehem werden vermoord (zie: Mattheüs 2, 16-18).
100. A.M. de Jong, 'Herinneringen uit mijn jeugdland', 244; *Onnozele kinderen*, 216.
101. *Poeske*, 59. Dat Koosje Kar de meester met 'mesjeu' aansprak kwam alleen voor in het gebied rond Steenberg.
102. *Onnozele kinderen*, 97 e.v.
103. F. Groot, *Roomsen, rechtzinnigen en nieuwlichters. verzuiling in een Hollandse plattelandsgemeente, Naaldwijk 1850-1930* (Hilversum 1992; dissertatie UvA) 55-56.
104. *Het Volk*, 'Dorpsgeschiedenissen' IV, 20 april 1912; zie ook *De martelgang van kromme Lindert*, 30, 31. Na de schoolwet van 1878 werden in veel gemeenten verordeningen vastgesteld, dat kinderen beneden de twaalf jaar geen zware arbeid mochten verrichten en zeker niet onder schooltijd. Na de invoering van de leerplichtwet (1901) was het van school nemen vóór het twaalfde jaar verboden. In de praktijk kwam er echter veel verzuim voor, ouders hielden zich vaak niet aan de wet. Het notulenboek van de Dinteloordse Commissie tot Wering van Schoolverzuim [aanvangsdatum notulenboek: 17 februari 1937 (!); dit notulenboek wordt bewaard

- door de oud-hoofdonderwijzer van de Dinteloordse katholieke school, de heer J. Theunissen] laat zien dat er in dit dorp veel schoolverzuim voorkwam – hoe het in de andere gemeenten van de Westhoek gesteld was, is mij niet bekend.
105. *Onnozele kinderen*, 97 e.v.
106. *Het Verraad*, 34. *De Avondster* werd in Bergen op Zoom gedrukt, zie hierover A. Kappelhof, *Lijst van Noord-Brabantse kranten en hun vindplaatsen 1771-1940* (z.j., z.pl.) nummer 4.4. *De Avondster* verscheen van 1895-1940 en is – zij het onvolledig – aanwezig op het Gemeentearchief te Bergen op Zoom.
107. *Onnozele kinderen*, 48.
108. *Flierefluiters oponthoud*, 69.
109. A.S. Reijers, 'De privatisering van het gebedenboek', *Volksdevotie. Beelden van religieuze volkscultuur in Noord-Brabant* (Uden 1990; Museum voor Religieuze Kunst) 101-107, vooral 106.
110. *Onnozele kinderen*, 129. Zie ook: J.H.M. Jacobs, 'Vroomheid inprenten', *Volksdevotie. Beelden van religieuze volkscultuur in Noord-Brabant* (Uitgave van het Museum voor Religieuze Kunst Uden, catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling 15 september t/m 2 december 1990), 112-121.
111. *Onnozele kinderen*, 152-153; In de Brabant-collectie van de Katholieke Universiteit Brabant bevinden zich jaargangen van het gezinsweekblad *De Heilige Familie*.
112. *Flierefluiters tussenkomst* (Amsterdam 1929, 4e druk; N.V. Em. Querido's uitgeverijmaatschappij [1e druk 1929]) 82.
113. Een klappaai (eigenlijk: klappei) is een vrouw die veel kletst en kwaadspreekt.
114. *Flierefluiters oponthoud*, 7, 8, 9.
115. A. Blok, 'Charivari's als purificatie-ritueel', G. Rooijackers & T. Romme, *Charivari in de Nederlanden. Rituele sancties op deviant gedrag* (speciaal nummer van het *Volkskundig Bulletin* 15, 3 (oktober 1989) 266-280, aldaar 266.
116. *Flierefluiters oponthoud*, 11. T. Romme, 'Charivari-rituelen in de Meijerij. De zaak Jan van Es te Oss', *Charivari in de Nederlanden*, 335-350, aldaar 335, geeft een gedicht dat geschreven is n.a.v. een charivari-ritueel.
117. Collectie A.M. de Jong, manuscript *De droeve geschiedenis van Suuske den Bult*. Een novelle door A.M. de Jong.
118. De Patta zal waarschijnlijk een bijnaam zijn geweest. Het is mogelijk dat 'pat(t)a' afkomstig van het (Franse) woord 'patapouf', dat dikzak betekent.
119. 'Kroates' is afgeleid uit het Grieks, en is de (bij)naam die men aan misvormde mensen gaf. A.M. de Jong heeft in *De martelgang van kromme Lindert* (1930) de tragische geschiedenis van een krates verteld.
120. Bij mijn weten is er (nog) geen onderzoek verricht naar charivaresk gedrag in het westelijk deel van Brabant.
121. A.M. de Jong, *Studies over literatuur*, 95.
122. *Flierefluiters tussenkomst*, 108-109; Vergelijk *Studies over literatuur*, 92: '[...] van de Witte Non, die klagend spookte langs de dijk buiten het dorp, van de Lange Wapper, die zijn benen over de weg zette en slechte mensen dwong er onder door te gaan, ze een vreselijke duw in de rug gevende; van de Flodder, die een huiswaarts kerende dronkaard op de nek sprong en zwaar te torsen was, gillend lachte en nooit gezien werd; van een geheimzinnige hond, die zonder kwaad te doen naast je kwam lopen, als je 's avonds laat van de stad kwam, slendend achter zich aan een rinkelende ketting.'
123. *Flierefluiters tussenkomst*, 109.
124. Martien J.G. de Jong, *De duivel op de lijkwagen* (Terneuzen 1959) 17. Voor een overzicht van spook- en andere fantastische verhalen, zie o.a.: idem, *Volksverhalen uit Noord-Brabant* (Den Haag z.j. [1960]) 7-15.; J.R.W. Sinnighe, *Spokerijen in Brabants Westhoek* (Zaltbommel 1975); W. de Blécourt (samenstelling), *Volksverhalen uit Noord-Brabant* (Utrecht/Antwerpen 1980).
125. *Het verraad*, 54.
126. Over heksen, zie onder andere: Lène Dresen-Coenders, *Het verbond van heks en duivel* (Baarn 1983); Peter Bange e.a. (samenstelling) *Tussen heks en heilige. Het vrouwbeeld op de drempel van de moderne tijd, 15de/16de eeuw* (Nijmegen 1985); Keith

- Thomas, *De ondergang van de magische wereld. Godsdienst en magie in Engeland, 1500-1700* (Amsterdam 1989) [oorspronkelijke titel: *Religion and the decline of magic. Studies in popular belief in sixteenth and seventeenth century England*, 1971] 369-459, met name 444.
127. *Flierefluïters tussenkomst*, 113.
128. R. Jacobs, *Parochie in het dorp De Heen* (De Heen 1985; uitgegeven door het kerkbestuur van Parochie H. Maria Hemelvaart te De Heen) 31-35, vooral 35.
129. Zie: Martien J.G. de Jong, 'Flierefluïters apostel'.
130. J. Delumeau, *Einde van het christendom?* (Hilversum 1978; oorspronkelijke titel, *Le Christianisme va-t-il mourir?*, 1977) 21.
131. *Het verraad*, 140.
132. A.M. de Jong, 'Herinneringen uit mijn jeugdland', 243, 244.
133. *Ibidem*, 244.
134. Zie bijvoorbeeld de jaargangen van de *Katholieke Illustratie* en de protestants-christelijke *de Spiegel* (twee belangrijke gezinsweekbladen die landelijk werden gelezen) waarin door middel van foto's, schilderijen, feuilletons en informatieve verhalen een idyllisch beeld van het platteland werd gegeven.
135. Zie hierover o.a. A.J. Schuurman, 'Tussen stereotype en levensstijl. De ontwikkeling van de plattelandscultuur in de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 104 (1991) 532-547, vooral 533-537.
136. Misstanden zijn natuurlijk de uitbuiting van de landarbeiders door de grote, rijke (klei)boeren. C.J.F. Sloomans heeft dit gegeven behandeld in zijn opstel 'De West-Brabanders', P.J. Meertens, A. de Vries, *De Nederlandsche volkskarakters* (1938) 258-277, vooral 269-270.
137. H.G. Hoekstra, 'In gesprek met A.M. de Jong', 4.
138. Collectie A.M. de Jong, brief van M.W. Bouwes.
139. G.H. 's-Gravesande, 'Al pratende met... A.M. de Jong', 73.
140. J.L. de Jager, 'De streekromancier als sociograaf: H.H.J. Maas (1877-1958) over de Peel', J. van Bremen, S. van der Geest, & J. Verrips, *Romanthropologie. Essays over antropologie en literatuur* (Amsterdam 1979) 112-129, aldaar 113. (De vraag of de romans en novellen van De Jong tot de kunst met een grote K behoren, is hier niet aan de orde. De Jong was er overigens zelf van overtuigd dat hij literatuur schreef; dit in tegenstelling tot de literaire canon uit zijn tijd.)
141. Het werk van De Jong is mijns inziens ook een waardevolle bron voor de gezins- en opvoedingsgeschiedenis.
142. A.M. de Jong, 'Herinneringen uit mijn jeugdland', 245.